

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU, KATEDRA ZA ARHEOLOGIJU

Rimske terme s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu
(Završni magistarski rad)

Student: Razija Zukanović

Mentor: Prof. dr. Adnan Busuladžić

Sarajevo, 2021.

SADRŽAJ

UVOD.....	4
1. RIMSKE TERME, NASTANAK, ULOGA I RAZVOJ.....	6
1.1. Osnovni dijelovi termalnih objekata.....	7
1.2. Stabijske terme.....	9
1.3. <i>Aqua Iasae</i> i <i>Aqua Balissae</i>	10
1.4. Dioklecijanova palata u Splitu.....	11
1.5. Primjeri termalnih objekata u Rimu.....	12
2. TERMALNI OBJEKTI U BOSNI I HERCEGOVINI.....	15
2.1. Termalna i mineralna vrela u Bosni i Hercegovini.....	15
2.1.1. Ilidža, Laktaši, Srebrenica.....	18
2.2. Vile sa kupalištima koja su odvojena cjelina.....	27
2.2.1. Vila u Rankovićima.....	28
2.2.2. Lokalitet Stolac.....	29
2.2.3. Žabljak.....	30
2.2.4. Japra.....	31
2.2.5. Suvaja.....	34
2.3. Vile kod kojih kupališta čine integralni dio.....	34
2.3.1. Višići.....	34
2.3.2. Panik.....	36
2.3.3. Ljusina.....	37
2.3.4. Tišina.....	38
3. TERMALNI OBJEKTI, ARHITEKTONSKE SLIČNOSTI I RAZLIKE.....	40
4. VEZA IZMEĐU VJEROVANJA, KRŠĆANSKE RELIGIJE, TERMALNIH IZVORA I OBJEKATA.....	43
4.1. Društvena potreba ili hedonizam ?.....	44
4.2. „Sukob“ kršćanstva i termalnih objekata.....	44
4.2.1. Zašto su postojali odvojeni dijelovi termalnih objekata za muškarce i za žene ?.....	46
ZAKLJUČAK.....	48
SUMMARY.....	49
LITERATURA.....	50
ILUSTRACIJE.....	54
Tabla I.....	54
Tabla II.....	55

Tabla III	56
Tabla IV	57
Tabla V	58
Tabla VI	59
Tabla VII	60
Tabla VIII	61
Tabla IX	62
Tabla X	63
Tabla XI	64
Tabla XII	65
BIOGRAFIJA	66

UVOD

Cilj ovog rada je predstaviti nastanak, svrhu i razvoj rimskih termi, uz poseban osvrt na termalne objekte u Bosni i Hercegovini u antičkom periodu. Zatim, napraviti pregled termalnih izvora i termalnih objekata u Bosni i Hercegovini, te uporediti sa nekim termalnim objektima iz Rima (Neronove terme, Karakaline terme, Trajanove terme, Dioklecijanove terme...), analizirati unutrašnje uređenje objekata, ostatke freski i mozaika, te povezati objekte sa kasnijim arhitektonskim objektima i pronaći zajedničke komponente. Također, rad će spomenuti i razloge radi kojih nastaju termalni objekti u Rimu, te kratki historijat, kao i razvoj termalnih objekata na prostoru Bosne i Hercegovine. Rad obuhvata lokalitete koji su do sad istraženi, ali spominje i nalaze sa tih lokaliteta, koji daju podatke kako o samim objektima, tako i o životu ljudi u antičkom periodu na ovom prostoru.

Rad se sastoji od više poglavlja, te tematskih cjelina unutar tih poglavlja. Poglavlja obuhvataju podatke iz navedene literature, te samostalne analize i zaključke, dobivene iz tih podataka. Prvo poglavlje podrazumijeva podatke o nastanku, ulozi i razvoju termalnih objekata i obuhvata pet tematskih cjelina. Prva tematska cjelina navodi i objašnjava osnovne dijelove termalnih objekata, a na nju se nadovezuje i druga tematska cjelina koja opisuje izgled prvog kupatila u Pompejima, izgled tzv. Stabijskih termi. Treća tematska cjelina navodi dva najznačajnija termalna objekta sa prostora Ilirika, *Aqua Iasae* i *Aqua Balissae*, njihove karakteristike te materijalne ostatke koji postoje i danas. Četvrta tematska cjelina, također je vezana za prostor Hrvatske i ukratko opisuje Dioklecijanovu palatu u Splitu, njeno arhitektonsko bogatstvo i značaj za ovu temu. Peta tematska cjelina navodi primjere već spomenutih termalnih objekata u Rimu, te kratak osvrt na njihov unutrašnji i spoljašnji izgled. S obzirom na to da ovaj rad posebnu pažnju posvećuje termalnim objektima u Bosni i Hercegovini, drugo poglavlje započinje objašnjenjem i primjerima termalnih objekata na ovom prostoru, te obuhvata tematsku cjelinu koja navodi mjesta na kojima se nalaze termalni i mineralni izvori u blizini kojih su se gradili ovi objekti, uz poseban naglasak na lokalitete Ilidža, Laktaši i Srebrenica. Nakon toga, druga i treća tematska cjelina daju detaljan opis kupališta u rimskim vilama, uz podjelu na dva arhitektonska rješenja, tj. vile sa kupalištima koja su odvojena cjelina (Rankovići, Žabljak, Suvaja, Stolac I i II, Japra) i vile kod kojih kupališta čine integralni dio (Višići, Panik, Ljusina). U trećem poglavlju se porede i analiziraju objekti sa prostora Bosne i Hercegovine sa termalnim objektima izvan ovog prostora, te se spominje i pitanje mjesta na kojem se nalaze (zašto su odvojena cjelina, a zašto dio vile?), njihova unutrašnja uređenja i funkcije. Četvrto poglavlje sastoji se od tri tematske cjeline koje

predstavljaju podatke, dileme i pretpostavke o povezanosti običaja, religija, termalnih izvora i termalnih objekata, o kupatilu kao potrebi, o stavu kršćanske religije prema termalnim objektima, te o značaju i smislu odvojenih dijelova termalnih objekata za muškarce i žene.

Metode koje će biti korištene u ovom radu su komparativna, opisna i kompilacijska metoda. Komparativna metoda je u radu korištena pri usporednoj analizi termalnih objekata sa prostora Bosne i Hercegovine i objekata iz Rima, u spomenutom trećem poglavlju. Također, komparativna metoda je korištena i za različita mišljenja i stavove nekoliko autora o istim ili sličnim pitanjima, što se najbolje može uočiti u četvrtom poglavlju. Opisna metoda korištena je pri proučavanju i korištenju navedene literature za ovaj rad, a metoda kompilacije pri upotrebi citata, otkrića i rezultata autora čiji su radovi korišteni pri pisanju ovog rada, te se provlači kroz cijeli rad.

Termalni objekti i termalni izvori u Bosni i Hercegovini, relativno dobro su istraženi. Brojni autori u prošlosti su pisali o ovim temama a najveći doprinos dali su: Irma Čremošnik, Enver Imamović, Esad Pašalić, Ćiro Truhelka, Ivan Kellner, ali i autori čiji su radovi neka novija otkrića, a koji su navedeni u literaturi. Za ovu temu interesovali su se i strani naučnici poput npr. M. Hernesa i A. Mayera, a neki autori čiji su radovi korišteni pri pisanju ovog rada su do otkrića dolazili upravo zahvaljujući slučajnim nalazima, poput npr. Ivana Kellnera. Na kraju rada će biti jasan proces nastanka i razvoja termalnih objekata, te postojati nekoliko analiza i usporedbi rimskih objekata sa objektima u Bosni i Hercegovini, ali i riješeno pitanje „sukoba“ kršćanstva i termalnih objekata, temeljeno na mišljenjima nekoliko autora.

1. RIMSKE TERME, NASTANAK, ULOGA I RAZVOJ

Rimljani su kroz historiju okarakterisani kao moćan i ratoboran narod i to je ono što se stavlja u prvi plan pri svakom spomenu Rima i rimskog naroda. Međutim, rimska civilizacija imala je izuzetno značajnu ulogu u razvoju i formiranju odgovora na neke društvene potrebe. Jedna od njih jeste i rimsko kupatilo. Smatra se da su Rimljani mnogo toga preuzeli od svojih prethodnika Grka, pa tako i kupatila. Prema Luisu Mamfordu, rimska snaga i marljivost Rimljane je učinila „*nacijom otimača i gotovana koji su živjeli na grbači svojih komšija, pretvarajući sva dostignuća kulture, svaki plod dnevnog života u nešto, istovremeno mračno i brutalno, senzacionalno i odvratno, pretenciozno i besmisleno.*“¹ Ali, ako se uzme u obzir da su oni ono što su preuzimali dovodili do savršenstva, radeći na tome iz vlastitih interesa toliko da se taj oblik kakav je poznat danas može u najvećoj mjeri pripisati rimskom svijetu, onda navedeni podatak i nije baš u potpunosti tačan.

Kako je već spomenuto, pretečom rimskih kupališta smatraju se grčka kupališta, koja su povezana sa gimnazijama i palestrama, središtima tjelesnog i duhovnog razvitka, uz koje su nastali i bazeni.² Ovaj grčki primjer prenešen je u italsku kulturu, a stanovnici Kampanije počeli su iskorištavati termalne izvore.³ U najranijim razdobljima rimske vlasti, Rimljani su se kupali u svojim kućama, a prvo kupatilo predstavljala je jedna prostorija blizu ognjišta ili kuhinje, jer se tu grijala voda.⁴ Terme su dobile naziv od grčkog pridjeva „*thermos*“, koji označava „*vruće, vrelo*“, i one su prvobitno označavale toplu vrelu ili kupatila sa vrućom vodom.⁵ Kasnije se taj termin u literaturi počeo primjenjivati za sve arhitektonske komplekse koji imaju kupališta. U periodu 2. stoljeća stare ere kupatila su se proširila na još dvije ili više prostorija opremljenih kamenim kadama i posudama, a primjer takvog kupatila jeste kupatilo u Pompejima, tzv. Stabijske terme.⁶ Stalnim jačanjem i širenjem rimske vlasti sve više su se razvijala i rimska kupatila, koja su vremenom postala veliki kompleksi čiji ostaci postoje danas kao dokaz. Termalni objekti prestali su biti građeni i posmatrani kao „*samo kupatila*“, a postali su mjesta susreta, mjesta za druženje, rekreaciju, mjesta za poslovanje... Ono što je u početku bila higijenska potreba, pretvorilo se u ceremoniju koja oduzima mnogo vremena i energije.⁷ Iz navedenog može se zaključiti da ta mjesta postaju izuzetno važan faktor društvenog života. Međutim, ti veliki kompleksi i svakodnevno provođenje dužeg vremenskog perioda u njima, dovode i do ideja i razmišljanja o rimskom

---

¹ Mamford, 2001, 239.

² Muller, V. Gunther, 1999, 235.

³ Ibid.

⁴ Mesihović, 2015, 1219.

⁵ Ibid, 1220.

⁶ Busuladžić, 2011, 61.

⁷ Mamford, 2001, 242.

rasipništvu, o činjenici da Rimljani previše vremena posvećuju tijelu i odmoru, što je potpuno suprotno shvatanju Rimljana kao marljivog i skromnog naroda. U periodu vladavine cara Augusta postojalo je oko 170 privatnih kupatila.⁸ Do 33. godine p.n.e. Agripa je uveo besplatna javna kupatila u obliku koji se zadržao i za sva kasnije izgrađena kupatila, a taj oblik je podrazumijevao veliki zatvoreni prostor u kojem se okuplja mnogo ljudi i prelaze iz jedne prostorije u drugu, u sobe za masažu, u biblioteke, u sobe za vježbanje...⁹ Kupališta su se snabdjevala osim termalnim izvorima, direktno vodom iz obližnjih rijeka, a onda se ta vodu, kao i u početku nastanka i razvoja kupatila, morala zagrijavati.¹⁰

1.1. Osnovni dijelovi termalnih objekata

Za nastavak ovog rada izuzetno je važno navesti i objasniti osnovne dijelove termalnih objekata. To su odvojene prostorije koje su dijelovi velikih arhitektonskih zdanja i svaka prostorija ima posebnu namjenu (T. I, Slika 1.). Proces kupanja vjerovatno je trajao dugo i obuhvatao boravak u svakoj od prostorija koje će biti navedene, a vremenom postajao i svakodnevni običaj.

Kad je riječ o kupatilu, prvenstveno treba spomenuti *balneum*. Riječ *balneum* ili *balineum* u svom osnovnom značenju podrazumijeva veću ili manju kadu, u ovom slučaju prostoriju u kojoj se ta kada ili manji bazen nalazi.¹¹ Kasnije, razvojem rimskih kupališta, u zasebna i velika arhitektonska zdanja i njihovim otvaranjem javnosti, javlja se nekoliko prostorija različitih naziva i namjene. Javna kupatila imala su tri osnovne prostorije, a to su *tepidarium*, *caldarium* i *frigidarium*.¹² *Tepidarium* je prostorija sa toplom vodom, topli dio kupališnog kompleksa.¹³ *Caldarium* označava prostoriju sa vrućom vodom, ne više od 50-55°C.¹⁴ *Frigidarium* označava prostoriju sa hladnom vodom.¹⁵ *Caldarium* je grijan zahvaljujući *hypocaustumu* koji se najbolje može objasniti kao neka vrsta podnog grijanja i izuzetno složen sistem, koji je zahtijevao veliku pažnju.¹⁶ Stepem zagrijanosti prostorije je zavisio, osim *hypocaustuma*, od blizine prostorije gdje se nalazila peć za zagrijavanje, a iznad te peći bi se nalazila vruća i suha prostorija koja se nazivala

---

⁸ Mamford, 2001, 242.

⁹ Ibid.

¹⁰ Mesihović, 2015, 1219.

¹¹ Ibid, 1220.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid, 1219.

¹⁶ Ibid, 1221.

laconicum.¹⁷ Pored navedenih prostorija, u nekim termalnim objektima postojale su i dodatne prostorije poput biblioteka, prostorija za čitanje, brijačnica, prostorija za muzičke i teatarske performanse, te prostorija sa hranom i pićem.¹⁸ U sklopu većih javnih kupališta nalazila se i *palaestra*, odnosno vježbalište sa bazenom i *destrictariumom*, prostorijom u kojoj bi se znoj i prljavština nastali vježbanjem vježbanjem, skidali strigilom.¹⁹

Izuzetno važne podatke i objašnjenje o rasporedu prostorija antičkih termi daje Vitruvije, a ti podaci stvaraju jasnu sliku konstrukcije i izgleda rimskog kupatila. U dijelu „O javnim kupalištima“ Vitruvije je objasnio sistem i pravila zagrijavanja termalnog objekta, s posebnim naglaskom na praktičnost. Dakle, naglasio je kako ženski *caldarium* treba biti spojen sa muškim *caldariumom* i smješten na istoj strani zgrade, kako bi ih grijala zajednička peć.²⁰ Samim tim, Vitruvije daje praktičnije rješenje zagrijavanja oba *caldariuma*, umjesto svaki pojedinačno. Svi posjetitelji termalnih objekata vjerovatno da su imali neke slične, gotovo identične običaje pri korištenju i obilasku prostorija, mada je način obilaska prostorija po redu na koji su navikli bio za njih nešto uobičajeno i nije se smatrao pravilom, već svakodnevnicom. Pri ulasku u termalni objekat, prvo se išlo u svlačionicu (*apodyterium*), gdje bi posjetitelji ostavljali svoje lične stvari i presvlačili se.²¹ Iz svlačionice, posjetitelji su išli prema *tepidariumu*, a nakon *tepidariuma* prelazili bi u *caldarium*. *Sudatorium* je bila posebna prostorija za znojenje, u kojoj da bi se dobila odgovarajuća toplota, cijeli zid je morao biti obložen vertikalnim terakota cijevima kroz koje prolazi dim prema krovu.²² Najbliži *sudatoriumu* jeste termin današnje saune, dakle mjesto koje je zagrijano dovoljno da se posjetitelji znoje. Nakon *frigidariuma*, posjetitelji bi išli u prostoriju za masažu i mazanje tijela uljem i ta prostorija nazivala se unctorium, vjerovatno posljednja prostorija u kojoj bi boravili posjetitelji.²³ Termalni objekti bili su objekti za relaksaciju i užitak, sa svim potrebnim prostorijama, namijenjeni različitim slojevima stanovništva.

---

¹⁷ Mesihović, 2015, 1219.

¹⁸ Ibid, 1224.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Vitruvije, 1997, 115.

²¹ Mesihović, 2015, 1219.

²² Ibid.

²³ Ibid, 1223.

1.2. Stabijske terme

Prethodno spomenute Stabijske terme smatraju se prvim kupatilom i imale su odvojene dijelove za boravak muškaraca i žena.²⁴ Prateći brojeve kojima su označene prostorije na fotografiji (T. I, Slika 2.) može se jasno razumjeti plan Stabijskih termi. Glavni ulaz na jugu (1) vodio je u *palaestru* (2) koja je sa tri strane bila zatvorena kolonadama, a zapadno se nalazio prostor, sudeći po ostacima, namijenjen za kuglanje (3).²⁵ Iza tog prostora nalazio se bazen (6), a sa strane bazena su bile prostorije za tuširanje (5 i 7) i *destrictarium* (4).²⁶ Na sjeverozapadu primijetna su dva ulaza (8 i 11), sa prostorijom za portira (12) i kancelarijom za upravitelja (10).²⁷ Iza te kancelarije nalazila se *latrina* (14), a na istoku je započinjalo kupatilo u pravom smislu te riječi, čiji je južni dio bio namijenjen za muškarce.²⁸ Kupatilo je imalo dva *apodyteriuma* za muškarce (24 i 25), a oba su imala posebne čekaonice za sluge.²⁹ Prostorija 22 bila je *frigidarium*, prostorija 23 *tepidarium* i 21 *caldarium*.³⁰ Glavni ulaz u ženski dio kupatila nalazio se na sjeveroistoku (17), ali je postojao i ulaz sa sjeveroistoka kroz dugi hodnik (15).³¹ Oba su ulazila u ženski *apodyterium* (16) koji je u jednom uglu imao hladno kupatilo, jer nije bilo *frigidariuma* za žene.³² Prostorija 18 označavala je *tepidarium*, a prostorija 19 *caldarium*.³³ Glavna peć (20) se nalazila između dva *caldariuma*, što je bilo praktično za zagrijavanje. Kupatilo nije imalo *laconicum*, a postoji mogućnost da je jedna od prostorija označenih 24 i 25 bila korištena kao *unctorium*.³⁴ Neoznačene prostorije na slici, koje se otvaraju prema ulici vjerovatno su bile prodavnice.³⁵ Stabijske terme zapravo predstavljaju kupatilo organizovano u skladu sa medicinskim pravilima.³⁶ Iako u tom periodu medicina nije bila potpuno poznata i razvijena, Rimljani su vremenom povezivali različite pojave, biljke i božanstva, osmišljajući načine kako da se liječe, te vjerovatno poučeni nekim prethodnih zapažanjima i iskustvima, shvatili kako i koja temperatura vode pomaže tijelu da se dobro osjeća. Kad je riječ o Stabijskim termama, njihov plan predviđa da posjetitelji prvenstveno ulaze u pregrijanu prostoriju gdje se znoje, što pomaže oslobađanju tijela od toksina, a onda se suše i ulaze u toplo kupatilo još

---

²⁴ Mesihović, 2015, 1226.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid, 1227.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

³³ Ibid.

³⁴ Ibid.

³⁵ Ibid.

³⁶ Buzov, 2008, 117.

uvijek se znojeći.³⁷ Iz toplog kupatila prelaze u *tepidarium*, gdje šetaju određeni vremenski period, a onda prelaze u hladnu vodu s ciljem da stimuliraju cirkulaciju krvi.³⁸ Na kraju, posjetitelji se namažu uljima i mirisima koji jačaju tijelo i održavaju elastičnost kože.³⁹ Spomenuti dio kupatila za žene imao je sličan izgled, ali je bio manji. Nalazio se nasuprot *gymnasiuma* i imao odvojene ulaze.⁴⁰ Tri bronzana kotla postavljena su između ova dva odjeljka i stajali su jedan iznad drugog, jedan za vruću vodu, drugi za mlaku, a treći za hladnu vodu.⁴¹

1.3. *Aqua Iasae* i *Aqua Balissae*

U sklopu ove teme važno je spomenuti i dvije najpoznatije terme u Iliriku, a to su *Aqua Iasae* i *Aqua Ballisae*. Iz *Aquae Iasae* (Varaždinske Toplice) koje su prvobitno pripadale području plemena Jasi, a onda pale pod *respublica Poetoviensis*, poznati su vojnički natpisi i natpisi visokih funkcionera provincije Panonije Superior.⁴² Najpoznatiji nalaz s ovog područja je skulptura božice Minerve (T. II, Slika 1.) koja je predstavljala božicu zdravlja.⁴³ Na donjim dijelovima zidova ovog objekta koji su sačuvani „*in situ*“ pronađeni su ostaci freski, a istraživanjem bazena pronađeno je mnogo rimskog novca.⁴⁴ Prema A. Mayeru naziv *Iassii* znači “Topličani”, te bi prema tome *Aqua Iasae* označavala “topla vrela”.⁴⁵ Autor Schejbal je u svom radu naveo da bi ime “Jazi” moglo značiti “Iscjelitelji”, pa je tako zaključio da bi *Aqua Iasae* značilo “Sveta iscjeliteljska vrela”, a *Aqua Balissae* “Vrlo jaka (iscjeliteljska) sveta vrela.”⁴⁶

Kako je već spomenuto, na području plemena Jasi nalazila se i druga banja, *Aquae Balissae* (Daruvar). *Aqua Ballisae* je imala status samoupravne opštine *Res publica Iasorum*.⁴⁷ Dakle, kao što je *Aquae S...* (Ilidža) tako je i *Aquae Balissae* (Daruvar) predstavljala upravni centar, što je bilo uslovljeno i postojanjem ljekovitih vrela.⁴⁸ Rimsko naselje na području Daruvarske kotline bilo je smješteno pokraj geotermalnih izvora, a tu su pronađeni epigrafski spomenici, ostatci fortifikacijske

---

³⁷ Buzov, 2008, 117.

³⁸ Ibid.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid, 118.

⁴¹ Ibid.

⁴² Pašalić, 1984, 101.

⁴³ Kušen, Kušen-Tomljanović, 2015, 81.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Schejbal, 2003, 394.

⁴⁶ Ibid, 397.

⁴⁷ Pašalić, 1984, 101.

⁴⁸ Ibid.

arhitekture.⁴⁹ Naselje je zahvaljujući svom gospodarskom razvoju vremenom postalo municij.⁵⁰ Ono po čemu je Daruvar vrlo važan za ovu temu jeste upravo blizina ljekovitih geotermalnih izvora, čiju su važnost prvi uočili Jasi, narod koji spominju Plinije i Ptolomej.⁵¹ Ime naselja potvrđeno je epigrafskim natpisom, a smatra se da se nalazilo na dominantnom strateškom položaju Starog Slavika, iznad rijeke Toplice.⁵² Za arheološke ostatke sa ovog područja vjerovatno da se znalo još početkom druge polovine 19. stoljeća, a u prilog tome ide i pismo J. Jankovića koji navodi nalaze poput srebrenih i bakrenih novaca te epigrafskih spomenika na ovom lokalitetu.⁵³

1.4. Dioklecijanova palata u Splitu

Kad je riječ o arhitekturi Dioklecijanove palače u Splitu, treba navesti da je tu tokom zaštitnih iskopavanja 2002. godine otkriveno nekoliko prostorija koje pripadaju istočnom termalnom dijelu (T. II, Slika 2.), a jedna prostorija imala je i *hypocaustum*.⁵⁴ U uglu prostorije koja se nalazi na istočnoj strani otkriven je bazen s mramornim oplatama i brojni ulomci keramike, stakla i kockice mozaika.⁵⁵ Iste godine, otkriven je i sjeveroistočni dio (plan 2, B), prije istraženog sklopa istočnih termi Dioklecijanove palače (plan 2, A).⁵⁶ Na krajnjem istočnom dijelu ovog prostora otkrivena je dvodijelna prostorija (plan 2, 11), koja je vjerovatno imala ulogu frigidariuma ili apodyteriuma.⁵⁷ Na sjevernom zidu ove prostorije pronađen je i luk rimske kanalizacije.⁵⁸ U južnom dijelu prostorije nalazi se djelomično sačuvana mramorom obložena piscina.⁵⁹ Prostorija sa apsidom ima sačuvan sistem hipokausta, i smatra se da je bila caldarium.⁶⁰ Tu su pronađeni i fragmenti kvadratnih stupića od tegula kroz koje je prolazio topli zrak.⁶¹ Sjeverno od apsidalne prostorije pronađena je prostorija sa ložištem (*praefurnium*), odakle se zagrijavao taj prostor, a iz kojeg vodi izlaz u prostoriju prema zapadu, ispod sakristije katedrale.⁶² U istočnim termama Dioklecijanove palače otkriveni su brojni elementi raskošne unutrašnje dekoracije poput mramornih podnih i zidnih

---

⁴⁹ Schejbal, 2003, 395.

⁵⁰ Ibid, 397.

⁵¹ Jakovljević, 2018, 170.

⁵² Ibid, 171.

⁵³ Ibid, 172.

⁵⁴ Rismondo, 2005, 153.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

obloga, te staklenih kockica mozaika presvučenih zlatnim listićima koje su ukrašavale svodove.⁶³ Ako se uzme u obzir da je riječ o carskoj građevini, pronalazak ostataka luksuznih materijala, poput zlatnih listića na staklenim kockicama ili skupih uvoznih mramora nije bio iznenađujući.⁶⁴

1.5. Primjeri termalnih objekata u Rimu

Arhitektura je od najstarijih vremena, od onog momenta kad su se u prahistoriji počinjali graditi prvi manji objekti od zemlje i pruća, predstavljala primarnu komponentu u razvoju naselja, a kasnije i gradova nekog vremenskog perioda. Građevine i njihovi ostaci ponekad mogu pružiti određene podatke o stanovništvu, njihovom razmišljanju, težnjama, svakodnevnom životu, te kulturi i običajima jednog naroda. Tako npr. arhitektonska ostvarenja iz rimskog perioda nisu bila originalne umjetničke tvorevine, niti su Rimljani težili elegantnim oblicima nego su arhitekturom uglavnom izražavali smisao i duh naroda koji zna prepoznati šta je neophodno, praktično i korisno.⁶⁵ Većina arhitektonskih ostvarenja koja su bogata i luksuzna vjerovatno da nisu nastala kao odraz umjetničkog izražavanja nego kao simbol rimske moći na osvojenom području.⁶⁶ Arhitektura je onaj čimbenik koji mijenja i oblikuje nova lica i vizure gradova, te ostaje kao dokument i zabilješka da svjedoči o prolaznosti vremena i postojanju nekog drugog, potpuno drugačijeg života od onog koji je danas poznat. Upravo radi toga, važno je navesti i nekoliko najznačajnijih primjera termalnih objekata u Rimu, te spomenuti njihove karakteristike i podatke koje spominju izvori.

Rimljani su išli u termalne objekte, ne samo iz higijenskih razloga već radi opuštanja u slobodno vrijeme, odmaranja tijela, šetnje, ali i radi druženja. Kasnije će se pokazati, da su terme najmanje imale značaja za održavanje higijene, iako su nastale na toj ideji. Naviku kupanja, Rimljani su stekli relativno kasno.⁶⁷ Primjere termalnih objekata u Rimu navode brojni izvori, poput Seneke, Katona Starijeg, Vitruvija, Plinija, Marcijala, Ovidija i Strabona.⁶⁸ Seneka, nakon što je posjetio vilu Scipiona Afrikanca, kupatilo je opisao na sljedeći način: „*To je prazna, mala i mračna prostorija, sa otvorenim prozorima, u kojoj su se čak i sluge nerado kupale.*“⁶⁹ Za kupatilo iskoristio je termin *balneolum*, a smatra se da je tim opisom želio da ukazati na umjerenost drevnog

---

⁶³ Rismondo, 2005, 157.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Pašalić, 1984, 240.

⁶⁶ Ibid.

⁶⁷ Buzov, 2008, 116.

⁶⁸ Busuladžić, 2011, 62.

⁶⁹ Buzov 2008, 116.

republikanskog doba, i uporediti taj opis sa luksuzom vremena u kojem on živi.⁷⁰ Kupatila su vremenom, umjesto jednostavne prostorije koju opisuje Seneka, postala raskošna i dobila više prostorija. Prva javna kupatila su građena iz privatnih fondova, a bila su smještena u prizemlju neke kuće i imala su mali broj prostorija, koje su vrlo rijetko imale namještaj.⁷¹ Za vrijeme Septimija Severa, prikazano je nekoliko velikih kupatila na mramornom planu grada Rima, a termalni objekti prepoznati su po dvoranama sa apsidama koje su uglavnom predstavljale *caldarium*, i kružnim dvoranama koje su bile *frigidarium*, te drugim manjim sobama.⁷² Ostaci rimskih termi očuvali su se do današnjih vremena. Najznačajnije i najpoznatije terme u Rimu vežu se za vladare koji su vladali u periodu njihovog nastanka. Najpoznatija kupatila u Rimu su izgrađena u periodu vladavine Nerona, Agripe, Tita, Trajana, Karakale i Dioklecijana. Neronove terme (T. III, Slika 1.) nalazile su se na Marsovom polju i izgrađene su tako da imaju dvije iste polovine, sa istim rasporedom prostorija oko glavnih prostorija (*tepidariuma*, *frigidariuma* i *caldariuma*).⁷³ Ovo rješenje bilo je konačan oblik modela s kraja I i početka II stoljeća nove ere, sa izrazitom tendencijom ka aksijalnosti i simetriji duž uzdužne ose.⁷⁴ Ovakav način gradnje, kasnije će biti prihvaćen i izvan granica Rimskog carstva. Titove terme nalazile su se na padinama brežuljka Eskvilina i bile su skromnije i po veličini i po starom stilu gradnje, ali vrlo raskošno uređene.⁷⁵ U unutrašnjosti su se nalazile male namještene prostorije, koje su mogle primiti ograničen broj posjetitelja.⁷⁶ Promjena u izgledu termalnih objekata desila se gradnjom Trajanovih termi (T. III, Slika 2.), koju započinje Domicijan a završava car Trajan, te one po njemu i dobivaju ime.⁷⁷ Agripa otvara prve javne terme koje se ne plaćaju i tako omogućava siromašnijem stanovništvu pristup, te im dodaje neke posebne prostorije.⁷⁸ Domicijan dodaje dvije biblioteke, jednu sa grčkom literaturom, a drugu sa rimskom, a kako bi osigurao maksimalan mir onima koji nisu došli na kupanje, izolira centralnu prostoriju.⁷⁹ Ove terme izgradio je Apolodor iz Damaska po nalogu rimskog cara Trajana, na umjetnom brežuljku koji je nastao zatrpavanjem *Domus Aurea*, raskošne palače cara Nerona.⁸⁰ Terme su bile smještene na južnom dijelu *Mons Oppio*, uz Servijev zid i čak nekoliko stoljeća nakon smrti cara Trajana predstavljale su jedno od najpopularnijih sastajališta rimskog naroda.⁸¹ U upotrebi su bile

---

⁷⁰ Mesihović, 2015, 1220.

⁷¹ Ibid.

⁷² Buzov, 2008, 117.

⁷³ Ibid, 120.

⁷⁴ Ibid.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Ibid.

⁷⁹ Ibid.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Anderson, 1985, 500.

do početka 5. stoljeća, a u 6. stoljeću su razoreni akvadukti koji su Rim snadbijevali vodom i terme su se prestale koristiti.⁸² Treba spomenuti i Karakaline terme (T. IV, Slika 1.), poznate kao najsavršenije terme koje su Rimljani ostavili. Izgrađene su na padinama brežuljka Avetina, između 212. i 217. godine nove ere.⁸³ Karakaline terme imale su prostorije poredane u dvije ose koje su se presijecale u prostoriji koja je predstavljala *frigidarium*, a koji je obnovljen u 19. stoljeću.⁸⁴ Portik Karakalinih termi bio je okrenut ka ulici, sobe za kupanje su bile odvojene, a terme su imale čak i teatar.⁸⁵ Bazen sa hladnom vodom na koji iz trijema izravno vodi ulaz s predvorja s obje strane, okružen je nizom prostorija koje su vjerovatno predstavljale *apodyterium* i *unctorium*.⁸⁶ Terme su nekoliko puta popravljane, a prestale su se koristiti 537. godine kada je ostrogotski kralj uništio akvadukt koji je dopremao vodu.⁸⁷ Kao i vrlo raskošne Karakaline terme, i Dioklecijanove terme (T. IV, Slika 2.) karakteristične su po svojoj veličini i raskošnom uređenju. U njima je, po Olimpijadoru, moglo biti u jednom trenutku i do 3000 kupača.⁸⁸ Izgrađene su između 270. i 360. godine nove ere, na padinama brežuljaka Viminal, Kvirinil i Eskvilin.⁸⁹ Jedan dio građevina se očuvao i do danas, pa se u okviru ovog kompleksa danas nalazi bazilika Santa Maria degli Angeli, crkva i dio Nacionalnog rimskog muzeja.⁹⁰ Upravo apsida spomenute bazilike nalazi se na dijelu gdje se nekada nalazio *caldarium* termalnog objekta.⁹¹

Ostaci ovih termalnih objekata danas su gotovo najvrijedniji fragmenti života iz antičkog perioda, i svakako najposjećeniji od strane turista i ljudi koji se zanimaju za prošla vremena.

---

⁸² Buzov, 2008, 120.

⁸³ Gabucci, 2002, 88.

⁸⁴ Smith, 1890, 195.

⁸⁵ Ibid.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Gabucci, 2002, 88.

⁸⁸ Mesihović, 2015, 1229.

⁸⁹ Gabucci, 2002, 96.

⁹⁰ Ibid, 101.

⁹¹ Ibid, 96.

2. TERMALNI OBJEKTI U BOSNI I HERCEGOVINI

Bosna i Hercegovina je i u antičkom periodu bila bogata termalnim i mineralnim izvorima, a tadašnje stanovništvo ih je iskorištavalo za svoje potrebe. Spomenuti ove izvore izuzetno je važno za ovu temu, jer su se termalni objekti uglavnom gradili u blizini tih izvora, a još je zanimljivija činjenica da su ljudi i u tom periodu prepoznavali ljekovita svojstva ovih izvora. Tu su gradili termalne objekte, te razvijali turizam, poput objekta *Aqua S...* na Ilidži, koji je imao još tada ulogu današnjeg hotela, a o kojem će više riječi biti u nastavku rada. Kad je riječ o rimskom liječenju, jedan od osnovnih tretmana podrazumijevao je upravo prepoznavanje i korištenje prirodnih resursa, dakle ljekovitih voda, termalnih izvora, ljekovitog bilja i slično.⁹²

2.1. Termalna i mineralna vrela u Bosni i Hercegovini

Na prostoru Bosne i Hercegovine do danas je zabilježeno preko 100 mineralnih vrela koja se međusobno razlikuju, a od spomenutog broja dio vrela podrazumijeva jednostavna topla vrela, kiseljake, zemljane kiseljake, alkalična mineralna vrela, slana ili muriatična mineralna vrela, sulfatna mineralna vrela, željezna i sumporna vrela i mnoge druge tipove mineralnih vrela.⁹³ Sva spomenuta vrela su imala različita ljekovita i termalna svojstva i bila poznata po tome što liječe različita oboljenja poput npr. reumatskih tegoba, anemije, kožnih bolesti, problema sa probavom i drugih zdravstvenih problema.⁹⁴

Kad je riječ o bosanskohercegovačkim termalnim izvorima koji su iskorištavani u rimsko doba, kao najpoznatiji mogu se izdvojiti: Ilidža kod Sarajeva, Laktaši i Gornji Šeher kod Banjaluke i Gata kod Bihaća.⁹⁵ Osim ovih najpoznatijih, važno je spomenuti i neka druga mineralna vrela u Bosni i Hercegovini poznata u rimskom periodu, poput vrela na njivi Podgradina u Podrašnici kod Mrkonjić grada, terme u Banji kod Višegrada, te lokaliteti u okolini Gornje Vogošće, Kiseljaka, antičke Domavije tj. današnje Srebrenice (Crni Guber, Crvena Rijeka, Vitriolno vrelo srebreničko), Mala i Velika Kiselica, Slatina-Ilidža, Kiseljaci kod Banja Luke, Vručica kod Teslića, Slanac potok i Kulaši kod Tešnja, Gradačac, Olovo i Fojnica, Banja kod Višegrada, Žepče, Ljeskovicica i Orahovica, Rječica kod Maglaja, Sočkovac kod Gračanice, Bokavića-Šervar, Slanica i Dragunja

---

⁹² Busuladžić, 2018, 272.

⁹³ Ibid.

⁹⁴ Ibid, 273.

⁹⁵ Pašalić, 1960, 99.

kod Tuzle, Dubnica i Jasenica kod Zvornika, Rasol kod Teočaka, Jelovac kod Prijedora i mnogi drugi.⁹⁶

Tokom 1953, 1954. i 1955. godine, ustanovljeno je da na prostoru Gornjeg Šehera, pored već otkrivenih rimskih ostataka postoje i drugi tragovi antičkog naselja poput ostataka rimskih kanala za dovođenje termalne vode iz izvora u bazene, te dva podzida uz mineralna vrela na desnoj obali rijeke Vrbas.⁹⁷ U bihaćkom kraju Toplica Gata nije jedino vrelo ali je najbogatije, a bihaćki kraj općenito posjeduje brojne ostatke rimske kulture i života.⁹⁸ U kupališnom bazenu vrela Toplice u Gati kod Bihaća, pronađen je fragment rimskog reljefa, rimski novac i ostaci rimskih građevina.⁹⁹ Međutim, ne postoje za sva vrela ovako direktni dokazi da su bila eksploatisana u rimsko doba, nego indirektni dokazi koji upućuju na to. Prvenstveno, to je naseljenost područja na kojem se nalazi neko ljekovito vrelo, privreda tog kraja, a posebno rudarstvo i komunikacije mjesta sa širim ili užim regionom.¹⁰⁰ Za mineralna vrela na lokalitetima Žepče, Ljeskovića, Orahovića, te Rječica kod Maglaja kao indirektna potvrda da su bili korišteni jeste pronalazak strigila na lokalitetu Novi Šeher.¹⁰¹

Terma Banja kod Fojnice sa nekoliko vrela ima sačuvane ostatke rimskih radova na zaštiti samog izvora, a ona se nalazi u blizini starih rudnika na planini Čemernici, pa je moguće da je bila poznata antičkim i srednjovjekovnim rudarima.¹⁰² Nalazi rimskog novca u Fojnici mogući su dokaz prometa i naseljenosti fojničkog rudarskog područja u rimskom periodu.¹⁰³ U Kiseljaku kod Fojnice i danas su poznati izvori kisele vode za piće. Poznat je i podatak da je područje između Sane i Une bogato sumpornim vrelima.¹⁰⁴ Na prostoru današnje Banja Luke u rimsko doba nalazilo naselje *Castra*, a smatra se da su terme u Gornjem Šeheru vjerovatno služile kao lječilište i odmaralište vojnicima garnizona *Castra* i stanovnicima civilnog naselja uz logor.¹⁰⁵ U poređenju sa poznatim ljekovitim izvorima u drugim dijelovima Rimskog Carstva, mineralne vode sa područja Bosne i Hercegovine nisu bile nadaleko poznate, te su vjerovatno služile potrebama lokalnog stanovništva.¹⁰⁶ U prošlosti pa sve do danas, razvijala se medicina, religija se drugačije tumačila, smjenjivali su se različiti narodi na različitim prostorima donoseći svoje kulture i običaje, ali i

---

⁹⁶ Busuladžić, 2018, 273.

⁹⁷ Pašalić, 1960, 100.

⁹⁸ Pašalić, 1984, 221.

⁹⁹ Pašalić, 1960, 100.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Busuladžić, 2018, 274.

¹⁰² Pašalić, 1960, 100.

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Ibid.

¹⁰⁵ Ibid, 102.

¹⁰⁶ Ibid.

preuzimajući navedeno jedni od drugih, pa su samim tim svi ti narodi ostavljali djeliće sebe i svog života kroz arhitekturu, umjetničko izražavanje i predmete svakodnevne upotrebe. Može se reći da svaki nalaz pruža mogućnost različitih interpretacija i tumačenja nekog naroda, plemena, nekog područja ili vremenskog perioda. Jedan vrlo upečatljiv i nezaobilazan fragmenat života većine naroda iz prošlosti jeste religija. Tako npr. osim toga što su imali običaj da traže pomoć za izliječenje, od božanstava u koja su vjerovali, kod Desidijata se razvio i običaj prinošenja žrtve tim božanstvima, a šta je bila ta žrtva još uvijek nije poznato.¹⁰⁷ Kasnije, ta žrtva podrazumijevala je bacanje metalnih novčića u ljekoviti izvor, pa se zbog toga kao dokaz da su posjećivali termalne izvore uzima upravo pronalazak tih novčića.¹⁰⁸ Dakle, liječenje se uglavnom vezalo za kultove nekih božanstava, a da bi se zahvalili božanstvima ljekovitih voda ljudi su bacali novčiće u te vode, pa odatle i nalazi rimskog novca u termama i kiseljacima kao dokaz su da su bili upotrebljavani za vrijeme rimskog perioda (Ilidža, Gornji Šeher, Laktaši, vrelo u Podrašnici).¹⁰⁹ Također, ovi nalazi pokazuju i da su izvorišta bili centar društvenih aktivnosti.¹¹⁰

Kao primjer dobro naseljenih i vodom bogatih rudarskih područja, treba spomenuti: Srednjobosanske planine (terme oko Kreševa, Fojnice, Bugojna, terme na Ilidži, kiseljaci na liniji Kiseljak-Sarajevsko Polje), područje Srebrenice (Crni Guber, Crvena Rijeka, Mala i Velika Kiselica, izvori u dolini Saske rijeke i Majdanskog potoka), porječje Sane (Tominska Ilidža, Smrdelac u Jelovcu kod Prijedora).¹¹¹ Postoji mogućnost i da su ljekovite vode eksploatisane i prije Rimljana, jer tragovi rimskih naselja pokazuju da su nastajala najčešće na autohtonoj ilirskoj osnovi i takvu sliku pružaju i predjeli u kojima se nalaze mineralna vrela: Sarajevsko Polje, okolina Kiseljaka, okolina Banja Luke i Bihaća, te porječje Sane.¹¹² Smatra se da su kultovi izvora i voda bili poznati Ilirima, jer su pronađeni spomenici posvećeni božanstvima *Bindusu*, *Apolonu Tadenusu*, *Silvanu*, *Diani* i nimfama.¹¹³ Prije dolaska Rimljana, Iliri su u Bosni prerađivali rude, a na onim mjestima gdje su se nalazila prahistorijska rudarska mjesta i talionice postoje tragovi rimskih rudnika i talionica (npr. porječje Sane, Srednjobosansko rudonosno područje i srebrenički rudarski distrikt.)¹¹⁴ Danas je nažalost, sve manje antičkih tragova u mineralnim vrelima i banjskim naseljima zbog toga što se i danas koriste termalna i mineralna vrela, i grade se banjski objekti u njihovoj blizini.

---

¹⁰⁷ Ćeman, 2004, 162-163

¹⁰⁸ Ibid, 163.

¹⁰⁹ Pašalić, 1960, 101.

¹¹⁰ Busuladžić, 2018, 274.

¹¹¹ Pašalić, 1960, 101.

¹¹² Ibid.

¹¹³ Ibid.

¹¹⁴ Ibid.

2.1.1. Ilidža, Laktaši, Srebrenica

Lokalitete Ilidžu, Laktaše i Srebrenicu potrebno je posebno spomenuti, ne samo zbog značaja njihovih termalnih ljekovitih izvora, nego zbog sveukupne važnosti lokaliteta koji su u prošlosti bili prepoznatljivi i izuzetno razvijeni. Iako su bila vrlo brojna, ostala termalna vrela nikad u rimsko doba nisu postala urbana i značajna naselja kao što je to bio slučaj sa *Aqua S...*¹¹⁵ Kako je već spomenuto, nije bilo dovoljno samo da određeni prostor ima neko vrelo sa ljekovitom vodom i bude razvijen. Naselja uz mineralna vrela na Ilidži, u Laktašima i Srebrenici imala su i druge uslove za razvoj. Ilidža se nalazila na važnoj rimskoj saobraćajnici i bila je banjsko naselje i upravni centar za okolna područja, a ne naselje trgovinskog ili proizvođačkog karaktera.¹¹⁶ Prema riječima Mirze Hasan Ćemana postojanje sumpornog vrela koje je bilo u središtu interesa Desidijata, a koje je moglo biti razvijeno i u važno kultno mjesto s posvetama autohtonim božanstvima, omogućilo je da se seosko naselje u njegovoj blizini razvije u formi trgovišta, a pored ostalog to je još jedan razlog zašto su se Rimljani baš ovdje naselili.¹¹⁷ Ovo rano rimsko naselje u početku je bilo seoskog tipa (*vicus*), a onda je preraslo u naseobinsku cjelinu urbanog tipa sa izdvojenim banjskim kompleksom i sadržajima.¹¹⁸ Nakon osvajanja Ilirika, na području Bosne i Hercegovine Rimljani nisu zatekli autohtone gradove poput npr. gradova koje su zatekli u Italiji i Grčkoj, jer je Ilirske kultura zasnovana na tekovinama seoskog života.¹¹⁹ Rimljani su počeli graditi naselja po italjskom uzoru i objekte koji su im bili potrebni, a sve to radi učvršćivanja vlasti i uvođenja rimskih institucija u zemljama koje su osvojili.¹²⁰

Ilidža je, uključujući brojne pogodnosti u koje spada i spomenuto sumporno vrelo imala izuzetno dobar položaj, pa je i zbog toga upravo taj prostor privlačilo rimske doseljenike. Autor Ivo Bojanovski smatra da je prednost naselja na Ilidži bila prometni položaj na raskrsnici trgovačkih puteva, na kojem su se sastajali domaći trgovci sa grčkim i rimskim putujućim trgovcima, te se tako odvijala razmjena dobara.¹²¹ Ipak nekih konkretnih arheoloških podataka o takvom predrimskom naselju na Ilidži nema, ali zbog njenog položaja postoji mogućnost da je Ilidža u posljednjim stoljećima stare ere bila jedna od značajnijih stanica na putu koji je povezivao unutrašnjost Bosne s Mediteranom.¹²²

---

¹¹⁵ Ćeman, 2004, 160.

¹¹⁶ Pašalić, 1960, 101,

¹¹⁷ Ćeman, 2004, 128.

¹¹⁸ Ibid, 129.

¹¹⁹ Pašalić, 1984, 209.

¹²⁰ Ibid.

¹²¹ Bojanovski, 1988, 145.

¹²² Ibid.

Do danas nije u potpunosti sigurno kako se antička Ilidža zvala, ali ono što je poznato, zahvaljujući natpisima koji su ostali, jeste naziv *Aqua S...* Postoji mogućnost da se mjesto zvalo i *Aquae Sulfureae* ili *Aquae Sanae*, a možda je dobilo ime po nekom plemenu ili mjestu koje se nalazilo u blizini.¹²³ U dijelu o termalnim i mineralnim izvorima u Bosni i Hercegovini, već je spomenuto kako, za razliku od onih u Rimu, bosanskohercegovački izvori nisu bili toliko naglašeni, zapisivani i poznati. Međutim, sa Ilidžom je ipak bilo malo drugačije, jer je ljekovitost njenih izvora bila u određenoj mjeri poznata i šire.¹²⁴ Upravo sa prostora Ilidže, zahvaljujući natpisu koji je pronađen (T. V, Slika 1.), poznato je božanstvo *Apollo Tadenus*, koje arheolog Vladislav Skarić povezuje sa kasnijim kultom sv. *Terapeunta*.¹²⁵ Na području Bosne i Hercegovine pronađena su četiri spomenika koji potvrđuju postojanje kulta ovog božanstva, a samo na jednom je pronađen natpis *Tadenus*.¹²⁶ Apolon je kod Grka predstavljao božanstvo sunca čije zrake liječe, te iako je vremenom poprimao različite funkcije, ostao je kao božanstvo liječilišta.¹²⁷ Ako se uzme u obzir činjenica da je Ilidža bila balneološko-terapeutsko liječilište sa mineralnim izvorima, onda je i jasno zašto se ovo božanstvo ovdje poštovalo i zašto su pronađeni spomenici sa posvetom baš na ovom prostoru.¹²⁸ Zahvaljujući epitetu „*Tadenus*“, ovaj spomenik zainteresovao je brojne naučnike i svaki od njih imao je svoju interpretaciju.¹²⁹ Prema Karlu Patchu postoje dvije pretpostavke o značenju imena „*Tadenus*“. Prva je da potiče od nekog toponima koji još uvijek nije poznat, a druga pretpostavka jeste da je to domaće ime božanstva koje je identifikovano sa Apolonom.¹³⁰ Iz tog razloga, na Ilidži bi se moglo pretpostaviti i postojanje hrama ili svetišta ovog božanstva, a vjerovatno i drugih, na što upućuje i jedan pronađeni natpis.¹³¹ Međutim, ako se uzme u obzir da u tom periodu nisu bili poznati drugi nalazi posvećeni ovom božanstvu, onda je jasno zašto je njegova interpretacija takva.¹³² Vladislav Skarić je pokušao dokazati da je taj epitet izveden iz naziva mjesta *Tars*, gdje se Apolon nazivao *Tarsios*.¹³³ Neki autori su ga ipak interpretirali kao Tračko božanstvo, poput npr. R. Marića, V. Paškvalina i A. Majera.¹³⁴

---

¹²³ Pašalić, 1960, 101.

¹²⁴ Ibid.

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Imamović, 1997, 211.

¹²⁷ Ibid, 212.

¹²⁸ Ibid.

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ Pašalić, 1960, 101.

¹³¹ Ibid.

¹³² Imamović, 1997, 211.

¹³³ Ibid.

¹³⁴ Ibid.

Postoji mogućnost da je *Aqua S...* dobila status kolonije nakon naseljavanja rimskih veterana, ali kolonijalni status još uvijek nije dokazan.¹³⁵ Iako većina naučnika prihvata mišljenje Karla Patcha, da je Ilidža imala status kolonije, osim votivne are posvećene *Apolonu Tadenusu*, ne postoji ni jedan epigrafski spomenik koji bi to i potvrdio.¹³⁶

Banja na Ilidži, poznata kao ljekovita banja, vjerovatno nije privlačila samo bolesnike koji su živjeli u njenoj blizini, nego i bivše vojnike (veterane) koji su se naseljavali na prostorima oko Ilidže.¹³⁷ Postoji mogućnost da su u termi na Ilidži lijek pronalazili doseljenici sa različitih područja, te ranjeni i bolesni rimski oficiri i vojnici, ali je služila i kao mjesto za odmor i relaksaciju. Kao dokaz mogu se uzeti veteranski natpisi pronađeni na prostoru Gradca kod Hadžića i Švrakinog sela.¹³⁸ Ivo Bojanovski doseljavanje veterana na prostor Ilidže objašnjava kao rimsku politiku koja je imala za cilj pojačati prisustvo rimskih građana na prostoru gornjeg toka rijeke Bosne.¹³⁹ Međutim, u periodu kad se naseljavaju veterani, rimska vlast skoro 150 godina do tada na tom prostoru je stabilna, bez lokalnih pobuna.¹⁴⁰ Pored toga, postoji i pretpostavka da je municipalna organizacija uspostavljena prije naseljavanja veterana od 161. do 181. godine.¹⁴¹ Na osnovu toga, bilo bi opravdano i zaključiti da su se veterani na ovom prostoru naseljavali radi povoljnijih uslova za život i liječenja.¹⁴²

U periodu austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, 1878. godine, na prostoru Ilidže nalazio se banjanski objekat koji je podrazumijevao dva kubetima zasvedena bazena, između kojih se nalazilo sumporno vrelo.¹⁴³ Rimskim ruševinama na Ilidži prvi su posvetili pažnju svjetski poznati arheolozi A. Evans i M. Hoernes, oko 1881. godine.¹⁴⁴ Pri izvršenju radova koje je izvodila bosansko-hercegovačka zemaljska uprava, 1887. godine pronađeni su ostaci rimskih zidina i crijepa, nekoliko potkova konja iz rimskog perioda, te bakreni as Antonina Pija.¹⁴⁵ Ipak, godine 1893., pri gradnji hotela Bosna, pronađeni su ostaci rimskih zidina i tada je počelo detaljnije istraživanje ovog prostora.¹⁴⁶ Ostaci su bili u vidu okruglog građevinskog sklopa i zida, i pripadali su nekoj prostoriji kvadratnog ili pravougaonog oblika.¹⁴⁷ Visina zidina koji je tada pronađen bila

---

¹³⁵ Šaćić-Beća, 2018, 155.

¹³⁶ Ibid.

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ Pašalić, 1960,

¹³⁹ Šaćić-Beća, 2018, 155.

¹⁴⁰ Ibid,

¹⁴¹ Ibid.

¹⁴² Ibid.

¹⁴³ Kellner, 1895, 161.

¹⁴⁴ Bojanovski, 1988, 146.

¹⁴⁵ Kellner, 1895, 162.

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ Ibid.

je oko 0, 50 m.¹⁴⁸ Tačna namjena tog pronađenog objekta nije poznata, međutim smatra se da je tu bio bazen za kupku radi okruglog oblika i položaja građevine (nalazi se u sredini toplica).¹⁴⁹ Okolo su pronađene izbušene jame, a voda koja je ključala iz tih jama se prikupljala u primitivnom rezervoaru i uvirala u taj bazen, koji je vjerovatno bio zajednička kada.¹⁵⁰ Pri ovom istraživanju, osim relativno velikog objekta i brojnih mozaika, pronađeni su i arhitektonski nalazi poput brojnih ostataka mozaika, fragmenti stupova, ulomak korinstskog kapitela sa ukrasima listova akantusa (T. V, Slika 2.), te brojni drugi nalazi poput sivaćih igala, fibula, privjesaka, dugmadi, itd koji svjedoče o životu koji se odvijao na ovom prostoru.¹⁵¹

Godine 1955. istražena su tri objekta na ovom lokalitetu, od kojih je jedna vila, jedan *hospitium* i jedan objekat čija je namjena ostala nepoznata.¹⁵² Na osnovu istraženih prostorija uočeno je da je *hospitium* imao longitudinalnu osnovu (T. VI, Slika 1.), a da je zaista objekat imao ulogu *hospitiuma* dokazuju nalazi dijelova *hypocaustuma*.¹⁵³ Ovaj objekat je imao centralno grijanje, vodovodne i kanalizacione instalacije, mozaike, oslikane zidove i bogatu arhitektonsku plastiku, što je dokaz više da je objekat imao javnu namjenu.¹⁵⁴ U prilog tome ide i činjenica da je ovo zdanje imalo 25 prostorija različitih dimenzija, vjerovatno različite namjene.¹⁵⁵ Istraživanja iz pedesetih godina su pokazala da je objekat bio termalnog karaktera, i da je imao vrlo moderna tehnička rješenja pojedinih građevinskih djelova, te pružao usluge liječenja bolesnicima.¹⁵⁶ Kasnija istraživanja iz osamdesetih godina pokazala su da je ovaj objekat imao dijelove gostinjskog karaktera, što je objektu dalo dodatni značaj.¹⁵⁷ Ostaci *hypocaustuma* pronađeni su u prostorijama označenim kao 1 i 1a, a *praefurnium* je pronađen u prostoriji 2, te zapadno od prostorije 1.¹⁵⁸ Stubići za suspenzuru su sastavljeni od opeka različitih veličina, a *praefurnium* u prostoriji 2 je imao dva ložišta, za svaku polovinu zgrade po jedan.¹⁵⁹ Građevina je imala vodovod i kanalizaciju, što potvrđuje nalaz olovne cijevi za vodovod, te zazidani kanal koji se protezao istočnim zidom ovog objekta.¹⁶⁰ Taj kanal je ulazio u sklop kanalizacione mreže kompletnog naselja.¹⁶¹ Ono što je posebno važno spomenuti za ovaj objekat jesu tri građevinske faze koje su objekat mijenjale i

---

¹⁴⁸ Kellner, 1895, 162.

¹⁴⁹ Ibid.

¹⁵⁰ Ibid.

¹⁵¹ Ibid, 170-189.

¹⁵² Pašalić, 1959, 113.

¹⁵³ Ibid, 127.

¹⁵⁴ Busuladžić, 2018,

¹⁵⁵ Ibid

¹⁵⁶ Čeman, 2004, 164.

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ Pašalić, 1959, 129.

¹⁵⁹ Ibid.

¹⁶⁰ Ibid, 130.

¹⁶¹ Ibid.

prilagođavale zahtjevima vremena. U pregrađenim dijelovima prostorije 1, u prvoj su fazi postojala dva *hypocaustuma*, a u odvojenim cjelinama prostorije 2, dva *praefurnia*.¹⁶² U drugoj fazi, zgrada je dobila toplo kupatilo za koje je služio mali *hypocaustum* u prostoriji 1a, a ostaci gara i paljevine poslužili su kao dokaz da je u prostoriji 1b bio *praefurnium* za mali *hypocaustum*.¹⁶³ Bazeni u apsidama karakteristični su za rimska kupatila mlađeg perioda, ali posebno za prepravljana, nadograđivana i prilagođavana kupatila.¹⁶⁴ Upravo je proširenje hipokaustne instalacije i uloga kupališta koju su dobile susjedne prostorije bila razlog izgradnje apside u prostoriji 1.¹⁶⁵ Ova faza gradnje je srednja faza, tako da je vrlo teško tačno ustanoviti kakvu namjenu je imala koja prostorija u ovom kupatilu. Pretpostavka je da je prostorija 1 bila *caldarium* sa bazenom u apsidi, prostorija 2b *apodyterium* ili *frigidarium*, prostorija 2a *vestibulum* ili prostor za odmor, a prostorija 1b *tepidarium* ili *laconicum*.¹⁶⁶ Treća građevinska faza jeste posljednja faza i do danas se objekat sačuvao u takvom obliku. Promjene u ovoj fazi nastale su u prostorijama za koje se smatra da su u drugoj fazi bile *tepidarium* ili *laconicum*.¹⁶⁷ Pregrađivanjem i dogradnjom, nastale su prostorije 1b i 1c.¹⁶⁸ U ruševinama prostorije c pronađen je sediment sumpora u formi okrugle cijevi, pa se smatra da je u trećoj fazi ovdje bio *caldarium* sa toplom sumpornom vodom.¹⁶⁹ Prostorija b dobila je ulogu manjeg *caldariuma* sa plitkim bazenom sumporne vode, te je u ovoj fazi dobila i stepenice uz južni zid.¹⁷⁰ Otvor u zidu koji je prostorije c i b dijelio jednu od druge, te kanal koji prolazi iz prostorije 1a u prostoriju 1, dokaz su da je dotok sumporne vode bio prilično jak i da se para mogla koristiti za zagrijavanje prostorija.¹⁷¹ Autor Mirza Hasan Ćeman navodi da je ovaj objekat imao dvije faze razvoja. U prvoj fazi objekat je bio isključivo termalnog karaktera, podignut u izduženoj formi s nizom prostorija.¹⁷² U drugoj fazi, podignut je hospitium koji je s zajedno sa tim ranijim dijelom činio objekat kvadratne osnove koji je u središtu imao dvorište.¹⁷³

Kad je riječ o unutrašnjem uređenju ovog objekta pronađeno je mnogo mozaika, kako onih dobro očuvanih tako i fragmenata ili samo kockica. Podovi popločani mozaicima otkriveni su u prostorijama označenim kao 6, 7, 2b, 3a i 3c.¹⁷⁴ Podovi niza prostorija (4-14) također su bili

---

¹⁶² Pašalić, 1959, 130.

¹⁶³ Ibid.

¹⁶⁴ Ibid.

¹⁶⁵ Ibid.

¹⁶⁶ Ibid, 131.

¹⁶⁷ Ibid.

¹⁶⁸ Ibid.

¹⁶⁹ Ibid.

¹⁷⁰ Ibid.

¹⁷¹ Ibid.

¹⁷² Ćeman, 2004, 164.

¹⁷³ Ibid, 165.

¹⁷⁴ Pašalić, 1959, 128.

prekriveni mozaicima, međutim od njih ostale su samo rasute kockice na površini podnice.¹⁷⁵ Za mozaik u prostoriji 6 korištene su kockice većih dimenzija u bijeloj i crnoj boji, a na njemu su prikazani kvadrati sa tamnim stranama i bijelom površinom i sredina je bila ispunjena kvadratićima sa dijagonalno postavljenim kracima na uglovima.¹⁷⁶ Mozaik u prostoriji 7 je lošije sačuvan, ali geometrijski ornamenti su raznovrsniji nego na prethodnom mozaiku, i tu se smjenjuju kvadrati i pravougaonici.¹⁷⁷ Vrlo oštećen je i mozaik iz prostorije 2b, ali se može zaključiti da je imao jednostavan ukras, kockice manjih dimenzija u crnoj i bijeloj boji, te uzak okvirni pojas oko sredine koja nije prazna nego ukrašena figuralnim predstavama dva veća i heraldički postavljena delfina.¹⁷⁸ Fragmenti freski pronađeni su u prostorijama 1, 2, 3 i 14, a u ostalim prostorijama njihovi tragovi su se vjerovatno izgubili u srušenom građevinskom materijalu.¹⁷⁹ Malobrojni pronađeni fragmenti pokazuju dijelove linija u crvenoj, zelenoj i sivoj boji.¹⁸⁰ Između prostorija 1 i 2 pronađena je jedna ploča koja je vjerovatno služila kao prag.¹⁸¹ Kad je riječ o arhitektonskoj plastici, sačuvano je nekoliko dijelova poput obrađene i na jednoj strani profilisane ploče koja je pripadala arhitravu zgrade, fragmenat kapitela, dio baze rimsko-jonskog stuba sa profilima u prostoriji 1c, jedan manji odlomak kapitela, te jedan veći u istoj prostoriji.¹⁸² Od predmeta koji su služili za svakodnevnu upotrebu ubrajaju se brojni ulomci keramike i nekoliko novčića.¹⁸³

Za kraj poglavlja o Ilidži, važno je spomenuti i mišljenje da su nosioci urbanog razvoja *Aqua S...* zapravo bili domaće, ilirsko stanovništvo koje je živjelo sa rimskim doseljenicima.¹⁸⁴ Zahvaljujući rimskoj politici, autohtono ilirsko stanovništvo sa prostora Bosne i Hercegovine je vremenom romanizirano ali je isto to stanovništvo prihvatilo rimsku kulturu, religiju i običaje.¹⁸⁵ Razvoj urbanih cjelina kakav je danas poznat zapravo je posljedica te kulturne romanizacije.¹⁸⁶ U mjestu Laktaši sjeverno od Banja Luke, postojala je rimska naseobina (T. VII, Slika 1.). Osim toga, postoje i dokazi da je termalni izvor u Laktašima bio eksploatisan u rimsko doba.¹⁸⁷ Još uvijek nije moguće tačno odrediti vremenski period u kojem je nastala rimska naseobina u Laktašima i kad se prestala koristiti.¹⁸⁸ Poznato je da je do 1930. godine ova banja bila vrlo primitivno uređena, a

---

¹⁷⁵ Pašalić, 1959, 128.

¹⁷⁶ Ibid.

¹⁷⁷ Ibid.

¹⁷⁸ Ibid.

¹⁷⁹ Ibid.

¹⁸⁰ Ibid, 129.

¹⁸¹ Ibid.

¹⁸² Ibid.

¹⁸³ Ibid, 130.

¹⁸⁴ Šaćić-Beća, 2019, 16.

¹⁸⁵ Ibid.

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Pašalić, 1960, 99.

¹⁸⁸ Ibid, 100.

nakon toga izgrađeno je moderno kupalište sa okruglim bazenom i nekoliko soba.¹⁸⁹ Glavni izvor ima oblik okruglog bazena koji se nalazi u kupališnoj zgradi, a čije je dno prekriveno krupnim šljunkom.¹⁹⁰ Ivan Kellner je 1889. godine naišao na ostatke rimske kuće u Laktašima, u blizini Banja Luke.¹⁹¹ Sudeći po pronađenom naboju ispred objekta, vjerovatno da se tu nalazio i trijem.¹⁹² U objektu su pronađeni ostaci *praefurniuma*, otvor u jednom zidu, a za neke zidove se smatra da su mogli služiti za ogrijevne kanale.¹⁹³ Kad je riječ o nacrtu zgrade prema uzdužnoj osi, zidovi su bili vrlo simetrično raspoređeni, šest zidova po dužini od kojih dva presijecaju polukrug, te dva poprečna zida koji dijele unutrašnjost zgrade.¹⁹⁴ Na osnovu pronađenih zidova i rasporeda prostorija, Kellner je naveo da je moguće da je ovo bila građevina sa atriumom, koji je vjerovatno bio nadkriven krovom (*atrium displuviatum*) kako bi kišnica lakše tekla.¹⁹⁵ Kad je riječ o nalazima pronađeno je mnogo opeka različitog oblika i veličine, pronađeni su metalni predmeti poput željeznih eksera, ali i komadi posuđa.¹⁹⁶ Prvenstveno nije bilo poznato koja je svrha ovog objekta, pa je kustos muzeja u Beču J. Szombathy naveo pretpostavku da je riječ o rimskoj banji radi rasporeda prostorija i blizine sumpornog vrela.¹⁹⁷

Upravo rimska naseobina u Laktašima, koja sudeći po svemu nije bila velika, predstavlja izrazit primjer aglomeracije koja je nastala uz termalni izvor.¹⁹⁸ Antički Laktaši se nisu nalazili na samoj cesti koja je u rimsko doba, iz Salone preko Banja Luke vodila u Bosansku Gradišku, nego pored nje.¹⁹⁹ Međutim, u blizini Laktaša se nalazila važna rimska stanica *Ad Fines*, na granici provincija Dalmacije i Panonije.²⁰⁰ Granične stanice imale su svoje vojne posade, te su na ovoj cesti postojale i beneficijarske stanice.²⁰¹ Udaljenost ceste i rijeke Save, na kojoj je u ovom periodu bio razvijen riječni promet, iznosi oko 28 km i na tom prostoru postojale su brojne aglomeracije prvenstveno vezane za poljoprivredu, poput *villae rusticae* i *fundi*.²⁰² Na prostoru Bosanske Gradiške nalazila se stanica patrolne flotile rimskih trupa stacioniranih u dijelovima provincije Panonije.²⁰³

---

¹⁸⁹ Miholić i K. Mirnik, 1957, 6.

¹⁹⁰ Ibid.

¹⁹¹ Kellner, 1890, 55.

¹⁹² Ibid, 56.

¹⁹³ Ibid, 57.

¹⁹⁴ Ibid.

¹⁹⁵ Ibid, 60

¹⁹⁶ Ibid, 63.

¹⁹⁷ Ibid.

¹⁹⁸ Pašalić 1960, 101.

¹⁹⁹ Ibid.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ Ibid.

²⁰² Ibid, 102.

²⁰³ Ibid.

Slična situacija kao i sa Laktašima jeste i sa Crnim Guberom kod Srebrenice.²⁰⁴ Ne postoje materijalni dokazi sa samog vrela kao npr. građevinski nalazi, spomenici ili natpisi, koji bi potvrdili da je ova ljekovita voda bila poznata u rimskom periodu, međutim, zahvaljujući indirektnim podacima vjerovatno da je izvor Crni Guber u ranom rimskom periodu bio korišten.²⁰⁵ Vrelo se nalazi u rudarskom bazenu u kojem su bili vrlo česti rudarski radovi u rimskom periodu ali i u srednjem vijeku. Ovo vrelo i druga vrela srebreničkog kraja, koja u sebi nose sastavne elemente ruda, izlaze iz starih rudarskih jama i rovova.²⁰⁶ Dakle, postoji mogućnost da su se u isto vrijeme i otvarali rudnici u starom i srednjem vijeku, i pojavljivali mineralni izvori kojih ima mnogo u Srebrenici i njenoj okolini.²⁰⁷ U Gradini (*Domavia*) nalazile su se topionice ruda, a u okolini Gradine, sve do Srebrenice i Crnog Gubera rimski rudnici, te vjerovatno i topionice.²⁰⁸ U Domaviju su dolazili i strani rudari iz Grčke i sa Orijenta, tako da je nezaobilazna činjenica da je i Crni Guber bio poznat u antičkom periodu.²⁰⁹ Istraživanje Domavije započelo je 1880. godine, kad je u Beču osnovano rudarsko društvo „*Bosnia*“ koje je tragalo za antičkom *Argentariom*.²¹⁰ Plan ovog objekta je vrlo nepravilan, te pokazuje potpuno prilagođavanje koritu Saske rijeke na čijoj se desnoj obali nalazi.²¹¹ Veliko rimsko naselje *Domavia* u današnjem selu Gradina Sase, arheološki je dobro istraženo, tako da je poznat i plan grada. Upravo terme (T. VII, Slika 2.) bile su najveći objekat na ovom prostoru, dimenzija 52,8 x 50, 8 m.²¹² Ova velika građevina imala je čak 45 prostorija podijeljenih na dva dijela, za muškarce i za žene.²¹³ U dijelu za muškarce nalazila su se dva *caldariuma*, nekoliko manjih *frigidariuma*, prostorija sa zagrijanim zrakom (*tepidarium*), svlačionica (*apodyterium*), te dio za zabavu, odmor i ručak.²¹⁴ Prilikom istraživanja pronađeni su ostaci kanala koji su se provlačili ispod poda, a u njih su se redali stubići od opeke ili kamena koji su držali ploče koje su ih nadkrivale.²¹⁵ U prostoriji koja je bila *caldarium*, na takve stupiće bio je položen pod kompletne prostorije a ispod poda ostajao je prazan prostor.²¹⁶ Plan objekta potpuno odgovara planu rimskih termi, sa prostorijama za odmor, hodnicima, čekaonicama, itd, a osim glavnih prostorija, pred velikim bazenima nalazile su se i manje prostorije koje su služile kao

---

²⁰⁴ Pašalić, 1960, 100.

²⁰⁵ Ibid.

²⁰⁶ Ibid.

²⁰⁷ Ibid.

²⁰⁸ Ibid.

²⁰⁹ Ibid.

²¹⁰ Bojanovski, 1988, 193.

²¹¹ Pašalić, 1984, 244.

²¹² Imamović, 2002, 18.

²¹³ Ibid.

²¹⁴ Ibid.

²¹⁵ Radimsky, 1892, 6.

²¹⁶ Ibid, 7.

svlačionice.²¹⁷ Za konstrukcije ovog objekta korišten je kamen iz okoline, tvrdi kvarcit, trahit i krečnjačka sedra, te cigla za zidove i stubove, kao dopuna kamenu.²¹⁸ Dva velika hipokausta, kanal za dovod vode i stepenice, zidani su opekrom, a veće i značajnije prostorije imale su podnicu od estriha.²¹⁹ Kako je ukrašavanje zidova karakteristično za termalne objekte, tako su i zidovi određenih prostorija ovog objekta bili oslikani, a stropovi ukrašeni štukaturom.²²⁰ Postojao je i vodovod koji je u terme donosio čistu vodu, ali je korištena i voda iz Saske rijeke koja se nalazila u blizini.²²¹

Na prostoru Bosne i Hercegovine pronađeni su i brojni epigrafski spomenici koji svjedoče o prošlosti datumima i rečenicama koje su ispisane po njima. Upravo u ovom objektu su pronađeni i ostaci vodovodne mreže koja je dotrajala, a za koju se iz epigrafskog spomenika zna da je godine 220. obnovljena na zahtjev rudarskog funkcionera Valerija Supera.²²² Poznati prokurator Valerije Super (Valerius Super) mnogo je doprinio izgradnji i renoviranju Domavije, jer osim što je zaslužan za obnovu gradske tržnice koja je nastradala u požaru, zaslužan je i za dovođenje vode i završetak radova na gradskom kupatilu.²²³ Natpis na epigrafskom spomeniku koji je pronađen hvali Prokuratora, i datira u 220. godinu.²²⁴ Posljednje epigrafsko svjedočanstvo o životu na prostoru Domavije jeste svjedočanstvo prokuratora rudnika srebra Aurelija Verekunda iz 274. godine o obnovi termi.²²⁵ Dakle, godine 220. zahvaljujući Valeriju Superu u terme je dovedena voda, a zahvaljujući Aureliju Verkundu, 274. godine su obnovljene terme koje su u ovom vremenskom razmaku dotrajale. Nalazi sa ovog lokaliteta su brojni, a podrazumijevaju predmete od olova, te veliku količinu različitog novca.²²⁶

Arhitektura javnih objekata u Domaviji bila je relativno bogata, konstruktivni elementi su bili raznovrsni pa tako ni ovom kupatilu nisu nedostajali bogati arhitektonski ukrasi.²²⁷ U ruševinama su pronađeni brojni fragmenti arhitektonskih ukrasa poput ploča sa plastičnom dekoracijom listova akantusa, bršljana ili lovora, a rijetki nalazi poput vijenca sa pilastrima, ostataka stubova i lukova upućuju na to da je i fasada ovog objekta bila bogato ukrašena.²²⁸ Dva odjeljenja srednje veličine

---

²¹⁷ Pašalić, 1984, 246.

²¹⁸ Ibid, 247.

²¹⁹ Ibid.

²²⁰ Imamović, 2002, 18.

²²¹ Ibid.

²²² Ibid, 19.

²²³ Veletovac, 116.

²²⁴ Ibid.

²²⁵ Bojanovski, 200.

²²⁶ Imamović, 2002, 19..

²²⁷ Pašalić, 1984, 245.

²²⁸ Ibid, 246.

bila su popločana mozaicima.²²⁹ Za prvi mozaik smatra se da ga je izradio ne bas stručan zanatlija, u bijeloj, crnoj i svojoj boji.²³⁰ Izmjenom geometrijskih motiva mozaik je pod prostorije “podijelio” na 4 manja polja, ulazno polje, apsidalno, središnje i granično prema apsidi.²³¹ Drugi mozaik je bolje urađen, složeniji je i ima više boja.²³² Geometrijski ornamenti su malih dimenzija, a mozaik ima borduru, okvirni pojas koji nije jednako modeliran i centralno polje u kojem se nalazi veliki broj spomenutih geometrijskih ornamenata.²³³

Već je spomenuta važnost arhitekture u izučavanju i shvatanju života ljudi u prošlosti. Na prostoru Bosne i Hercegovine otkriveni su brojni termalni objekti čiji ostaci i danas svjedoče o postojanju rimskog naroda na ovom prostoru. Pri izgradnji kupatila, kao integralnih dijelova građevinskih kompleksa, velika pažnja se pridavala kupalištima u kućama bogatih.²³⁴ U prilog tome išla je i činjenica da su se vile izgrađivale u predgrađima i na selu, gdje je osim velikih količina vode, prednost bila i neograničen prostor.²³⁵ Prema mjestu na kojem su terme bile smještene, mogu se uočiti dvije grupe. U prvu grupu spadaju banje sa izvjesnim separatnim karakterom u odnosu na stambeni ili proizvodni dio kompleksa, a u drugu grupu spadaju kupališta koja su fizički ulazila u sastav cjelokupnog arhitektonskog zdanja, čineći cjelinu.²³⁶ U vile koje su imale kupališta kao odvojenu cjelinu ubrajaju se: vila u Rankovićima, vila u Žabljaku, vila u Suvaji, vile u Stocu (Stolac I i Stolac II), te vila na lokalitetu Japra. U vile kod kojih kupališta čine integralni dio spadaju vila u Višićima, Paniku, Ljusini i Tišini.

2.2. Vile sa kupalištima koja su odvojena cjelina

Plan izgradnje ovih vila podrazumijeva izdvojenost banjskog od stambenog dijela i takav plan imaju objekti koji su skromniji po dimenzijama, opremljenosti, unutrašnjem uređenju i funkcionalnosti.²³⁷ U ovu grupu spadaju vile na lokalitetima: Rankovići, Žabljak, Stolac I i II, Japra i Suvaja.

---

²²⁹ Pašalić, 1984, 246.

²³⁰ Ibid.

²³¹ Ibid.

²³² Ibid, 247.

²³³ Ibid.

²³⁴ Busuladžić, 2011, 63.

²³⁵ Ibid.

²³⁶ Ibid.

²³⁷ Ibid.

2.2.1. Vila u Rankovićima

Banja vile u Rankovićima nalazila se na udaljenosti oko 20 metara zapadno od vile.²³⁸ Lokalitet je sistematski istražen u oktobru 1952. godine, kad su otkriveni ostaci rimske banje i jedna stambena zgrada.²³⁹ Rimsku banju predstavlja longitudinalni objekat (T. VIII, Slika 1.) dimenzija 16 x 12 m, sa četiri prostorije, od kojih je jedna imala polukružnu apsidu.²⁴⁰ Na dvije veće prostorije naslanjala se na sjeveru jedna manja prostorija sa zidovima debljine 60 cm, a na zapadnoj strani, na drugu južnu prostoriju nastavljala se prostorija sa apsidom.²⁴¹ Zidovi zgrade pronađeni su dosta dobro očuvani, posebno istočni i zapadni zid (čak u visini oko 1,30 m), građeni od škriljca.²⁴² Za razliku od dobro očuvanih zidova, unutrašnjost objekta je uništena. Dvije veće prostorije su otkrivene slučajno, od strane mještana koji su, vjerovatno ne poznavajući značaj i vrijednost ovakvih nalaza, povadili sav materijal od cigle i muljike, te dijelove hipokausta.²⁴³ Na južnom zidu objekta uočljiv je jedan veći otvor, širok 1,5 m za koji se smatra da bi mogao biti ulaz u objekat.²⁴⁴ Objekat je izgrađen na neravnom terenu koji se uzdiže prema podnožju brda Kose i kosina terena je bila vrlo povoljna za izgradnju hipokausta, pa je podnica sjeverne prostorije i veće prostorije do nje, za 70 cm niža od podnice južne velike prostorije sa apsidom.²⁴⁵ Veća prostorija imala je stubiće kao nosače druge gornje podnice, i zidom je povezana sa malom sjevernom prostorijom.²⁴⁶ U tom zidu pronađen je jedan uski otvor kanala koji je provodio topli vazduh u prostoriju sa stubićima.²⁴⁷ Vrlo malo tragova gara i crvene zemlje mogu se uzeti kao dokaz da se ovdje nalazila i peć za zagrijavanje zraka, ali se od toga ništa nije sačuvalo osim premaza maltera na zapadnom zidu.²⁴⁸ Nastavci kanala *praefurnia* izgledaju kao dva izbočenja na zidu uz otvor koji vodi u prostoriju sa stubićima i samo u ovoj prostoriji pronađeni su fragmenti keramike.²⁴⁹ Na ovu prostoriju nastavlja se prostorija sa stubićima, koja je vjerovatno bila *caldarium* i sa sjevernom prostorijom vezana je spomenutim otvorom.²⁵⁰ Prostorija sa stubićima ne zauzima potpuni pravougaonik nego se u njenom jugozapadnom uglu, tri metra duboko, smjestila susjedna

---

²³⁸ Busuladžić, 2011, 63.

²³⁹ Čremošnik, 1955, 123.

²⁴⁰ Ibid.

²⁴¹ Ibid.

²⁴² Ibid..

²⁴³ Ibid.

²⁴⁴ Ibid.

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ Ibid.

²⁴⁷ Ibid.

²⁴⁸ Ibid.

²⁴⁹ Ibid.

²⁵⁰ Ibid.

prostorija.²⁵¹ U ovoj prostoriji pronađeni su fragmenti polucilindričnih tubula koji su provodili zrak.²⁵² Spomenuta južna prostorija nalazi se uz caldarium i njena betonska podnica nije bila na stubićima, što bi značilo da ona nije bila zagrijavana.²⁵³ Obje prostorije bile su hladno kupatilo rimske banje, *frigidarium*.²⁵⁴ Po ostacima cijevi koji su sačuvani, može se zaključiti da je voda iz velike prostorije djelimično sprovedena u polukružnu prostoriju kroz otvor ugrađen ispod praga ulaza.²⁵⁵ U velikoj prostoriji postojao je odvodni kanal za vodu, te okrugli bazen dubine oko 1,20 m.²⁵⁶ U polukružnom bazenu je dobro očuvana crvena betonska podnica, a uz pregradni zid koji ga dijeli od velike prostorije izgrađeno je stepenište.²⁵⁷ Po komadima sedre koji su pronađeni, moglo bi se pretpostaviti da je apsidalna prostorija bila presvođena.²⁵⁸ Što se tiče unutrašnjeg ukrašavanja, sudeći po pronađenim fragmentima, ova banja je bila jednostavno ukrašena.²⁵⁹ Sav namještaj bio je obložen muljikom i jedini ukras na njemu bili su geometrijski ornamenti, izrađeni kratkim ali gustim usjecima dlijetom.²⁶⁰

2.2.2. Lokalizet Stolac

Grupi vila sa izdvojenim banjama pripadaju i vile I i II kod Stoca. Kad je riječ o vili I, terme su se nalazile oko 50 metara jugozapadno od nje.²⁶¹ Banja je vjerovatno imala javni karakter, a ako se uzme u obzir njena blizina, moglo bi se reći da su je koristili i stanovnici vile.²⁶² Isti slučaj je i sa vilom br. II iz Stoca.²⁶³ Istraživanjima 1892. godine, pronađeno je jedno kupalište (T. VIII, Slika 2.) i dijelovi drugog.²⁶⁴ Prvo kupalište koje se u literaturi označava kao Stolac I, dobro je očuvano i na osnovu ostataka se može dati jasan opis tog objekta. Terme u Stocu su karakteristične i po tome što su prvi termalni objekat u Bosni i Hercegovini koji je detaljno ispitan.²⁶⁵ Kroz portal tj. prostoriju označenu slovom A, išlo se u prostoriju popločanu mozaicima, označenu slovom B, a koja je vjerovatno služila za okupljanje posjetitelja.²⁶⁶ Prostorija D imala je *hypocaustum*, mozaik

---

²⁵¹ Čremošnik, 1955, 122.

²⁵² Ibid, 125.

²⁵³ Ibid.

²⁵⁴ Ibid.

²⁵⁵ Ibid.

²⁵⁶ Ibid.

²⁵⁷ Ibid.

²⁵⁸ Ibid.

²⁵⁹ Ibid, 126.

²⁶⁰ Ibid.

²⁶¹ Busuladžić, 2011, 64.

²⁶² Ibid.

²⁶³ Ibid.

²⁶⁴ Ibid.

²⁶⁵ Truhelka, 1892, 352.

²⁶⁶ Ibid.

sa meandarskim ukrasom, i to je bila prostorija sa vrućim zrakom, te jednim dijelom namijenjenim za drva i grijače, a drugim za *hypocaustum*.²⁶⁷ Dvorana označena slovom C bila je *tepidarium*, slovom F je označen *frigidarium* i ta prostorija je bila uska i obložena mramornim pločama.²⁶⁸ Iako je desni dio zgrade jako oštećen tokom izgradnje ceste, dvorana označena slovom E smatra se *apodyteriumom*.²⁶⁹ Apsida označena slovom G je bila rezervoar za vodu.²⁷⁰ Iako istraživanje kompletne dvorane nije dalo značajnijih nalaza, pri istraživanjima odvodnih kanala pronađen je jedan od najznačajnijih antičkih nalaza u Bosni i Hercegovini. To je smaragd jajolikog oblika na kojem se jasno vidi izvajano nago tijelo boga Apolona, koji jednom rukom drži lovorovu grančicu a drugom se oslanja o stub.²⁷¹ Također, pronađena su i tri novčića, te jedna gema posvećena božici Cereri, koja s jedne strane ima izvajane pse u skoku, dva ražena klasa i dva zeca.²⁷²

2.2.3. Žabljak

Na lokalitetu Žabljak pronađeno je i istraženo pet objekata iz rimskog perioda.²⁷³ Kupalište (T. IX, Slika 1.) se nalazilo između 20 do 50 m udaljenosti u odnosu na ostale pronađene objekte.²⁷⁴ *Hypocaustum*, *praefurnium* i prostorija sa apsidom potvrđuju da je ovaj dio građevinskog kompleksa bio banja.²⁷⁵ Kao i banja u Rankovićima, i objekat u Žabljaku samostalno je zdanje i nema trijem ili koridor kao dio koji povezuje više dijelova istog objekta, kao što je to slučaj kod drugih vila.²⁷⁶ Od šest istraženih, najbolje je sačuvan objekat II koji je manja zgrada sa tri reda prostorija, dimenzija 16 x 2m.²⁷⁷ U prostoriji označenoj brojem 1, pronađen je dio kanala *praefurnia* sa ostacima pepela i pečenom zemljom.²⁷⁸ U prostoriji koja se nastavlja na prostoriju 1, pronađena je podnica sa konstrukcijama *hypocaustuma* i ostacima stubića, a podnica se sačuvala i u drugom redu prostorija, prostorijama 3 i 4 koje završavaju apsidom.²⁷⁹ Zidovi apside nisu sačuvani, a do kontura zida došlo se čišćenjem maltera iz ukopanih temelja apside.²⁸⁰ Ove prostorije vjerovatno predstavljaju glavne prostorije termalnog objekta, *caldarium*, *tepidarium* i

---

²⁶⁷ Truhelka, 1892, 352.

²⁶⁸ Ibid, 353.

²⁶⁹ Ibid.

²⁷⁰ Ibid.

²⁷¹ Ibid, 354.

²⁷² Ibid.

²⁷³ Čremošnik, 1970, 99.

²⁷⁴ Busuladžić, 2011, 63.

²⁷⁵ Ibid.

²⁷⁶ Ibid.

²⁷⁷ Čremošnik, 1970, 100.

²⁷⁸ Ibid.

²⁷⁹ Ibid.

²⁸⁰ Ibid.

frigidarium.²⁸¹ Ostaci podnice su masivni, pokazuju da je bila 10-15 cm debljine, a u njoj se nalazi i isitnjena cigla, karakteristična za podnice termalnih objekata.²⁸² Prvi i drugi red prostorija povezani su uskim hodnikom, a najlošije je sačuvan treći red prostorija čija je podnica uništena, pa se samo djelimično mogao uočiti istočni zid.²⁸³ U sjevernom dijelu trećeg reda prostorija pronađen je sloj koji je sadržavao sitne čestice ugljenisanog drveta, a ispod ovog sloja, nađen je veliki broj rimskih novčića.²⁸⁴ Ono što je posebno zanimljivo za ovaj objekat jeste činjenica da se svi njegovi zidovi sijeku pod pravim uglovima.²⁸⁵ Po rasporedu, uređenju i velični prostorija, tip banje i manjih zgrada oko nje ukazuju na to da su objekti pripadali nekom poljoprivrednom imanju, kod kojeg su banja, stambene zgrade i zgrade za domaćinstvo ograđene zidom.²⁸⁶ Međutim, u Žabljaku zid nije pronađen, a postoji mogućnost da je postojao u prošlosti ali da je vremenom potpuno uništen.²⁸⁷ Kad je riječ o nalazima iz ovog objekta, treba spomenuti ostatke zidnog slikarstva, nakit, te nekoliko predmeta od željeza. Što se tiče ostataka freski, u ovom objektu pronađeno je nekoliko fragmenata crvene, žute i zelene boje.²⁸⁸ Svi do sada poznati nalazi nakita iz Žabljaka pronađeni su upravo u objektu II i tu spadaju jedna srebrna karičica, srebrna igla sa koničnom glavom, fragmenat narukvice polukružnog presjeka od crnog stakla, te dvije bronzane fibule.²⁸⁹

2.2.4. Japra

U grupu vila čija kupališta nisu integralni dio građevinskog kompleksa nego se nalaze u blizini, pripadaju i dvije vile iz Japre. Kad je riječ o prvoj vili (T. IX, Slika 2.), objekat označen kao objekat IX je zgrada izduženog oblika i nalazi se unutar proizvodnog pogona.²⁹⁰ Istraženo je osam prostorija, a preko ostataka objekta izgrađena je cesta koja je predstavljala veliku prepreku pri istraživanju.²⁹¹ Tri južne prostorije posebno se ističu svojom dužinom, instalacijama i apsidom, pa izgledaju kao zasebno krilo ovog objekta.²⁹² Prva prostorija označena kao prostorija A, dimenzija je 5,85 x 3,25 m.²⁹³ Prema istoku prostorija je završavala apsidom, a ispod apside se nalazio

---

²⁸¹ Čremošnik, 1970, 100.

²⁸² Ibid.

²⁸³ Ibid.

²⁸⁴ Ibid.

²⁸⁵ Ibid, 107.

²⁸⁶ Ibid.

²⁸⁷ Ibid.

²⁸⁸ Ibid, 105.

²⁸⁹ Ibid.

²⁹⁰ Basler, 1975/76, 135.

²⁹¹ Ibid.

²⁹² Ibid.

²⁹³ Ibid.

praefurnium.²⁹⁴ *Hypocaustumi* su građeni tako što su na zemlju postavljane suspenzure od četvrtastih opeka različitih veličina, a u jugozapadnom uglu korištene su okrugle ploče od sedre.²⁹⁵ Ispod apside u koju se ulazilo pomoću dvije stepenice, nije postojala konstrukcija sa suspenzurama, ali je njena unutrašnjost bila obložena tubulima, što znači da je i tu dolazio zagrijani zrak.²⁹⁶ U svodu *praefurniuma* nalazili su se otvori koji su služili za cirkulaciju toplog zraka do tubula u apsidi.²⁹⁷ Dužinom sjeverne polovine apside, pružao se nadsvođeni kanal, a postoji mogućnost da se još jedan takav kanal pružao južnom polovinom apside.²⁹⁸ Upravo u ovoj prostoriji pronađen je novčić cara Dioklecijana, iako to ne govori mnogo o vremenu kad je srušena zgrada jer su novčići iz III i IV stoljeća nove ere bili u upotrebi i u V stoljeću.²⁹⁹ Prostorija B vjerovatno je predstavljala predvorje ili *apodyterium* kod *piscine* sa toplom vodom.³⁰⁰ Zidovi prostorije bili su premazani običnim malterom, što znači da u njoj nije bilo mnogo vlage.³⁰¹ Prostorija je imala bazen veličine 2,15 x 1,05 m sa podnicom bila popločanom opekama.³⁰² Jedna opeka je imala šupljinu u sredini za odvođenja vode, a ispod otvora u substrukciju podnice, bio je ugrađen *tubulus*.³⁰³ Voda iz malog bazena išla je u kloaku građenu od kamenih ploča koje su povezane krečnim malterom.³⁰⁴ U zidu između prostorija D i E, nalazila se olovna cijev koja je vodila iz velikog bazena (prostorije E), a voda iz bazena E išla je kroz prostoriju D do kloake.³⁰⁵ Uz zidove prostorije D nađeni su ulomci freski ružičaste boje, a u ostacima sjevernog zida dominantna je bijela osnova sa crvenkastim premazima.³⁰⁶ Prostorija E bila je piscina dimenzija 2,75 x 2,05.³⁰⁷ Kad je riječ o bazenu, uočljive su dvije građevinske faze. Smatra se da je u prvoj fazi bazen imao čvrsto izgrađen pod debljine 20 cm, a sjeverni i južni uglovi su građeni tako što je uz postojeći zid podignut i izolacioni zid debljine 20 cm.³⁰⁸ Prvoj fazi pripada i olovna cijev, duga 90 cm, koja je služila za odvod vode iz bazena u prostoriju D.³⁰⁹ U drugoj fazi ovaj bazen zatrpan je glinom u debljini od 14 cm, te je na ovu glinu nanesen sloj pijeska debeo 30 cm i preko toga podni namaz.³¹⁰ Kad je riječ o ulozima i

---

²⁹⁴ Basler, 1975/76, 135.

²⁹⁵ Ibid.

²⁹⁶ Ibid, 137.

²⁹⁷ Ibid.

²⁹⁸ Ibid.

²⁹⁹ Ibid.

³⁰⁰ Ibid.

³⁰¹ Ibid.

³⁰² Ibid.

³⁰³ Ibid.

³⁰⁴ Ibid.

³⁰⁵ Ibid, 138.

³⁰⁶ Ibid.

³⁰⁷ Ibid.

³⁰⁸ Ibid, 139.

³⁰⁹ Ibid.

³¹⁰ Ibid.

funkciji koju je imala prostorija F, postoje također dva mišljenja. Prvo mišljenje jeste da je služila kao apodyterium, a drugo da je služila kao mjesto gdje su se okupani posjetitelji mazali mirisnim uljima i pripremali za odlazak iz banje.³¹¹ Prostorija F je približno kvadratnog oblika dimenzija 6,30 x 5,80 m.³¹²

Druga vila, odnosno objekat označen kao objekat X (T. X, Slika 1.) smatra se najstarijim zidanih objektom na ovom nalazištu.³¹³ Objekat je pravougaonog oblika, dimenzija oko 17,75 x 15,00 m.³¹⁴ Na slici je uočljivo da se istočni dio sastoji od dvije prostorije, veće i manje. Veća prostorija vjerovatno je bila *vestibulum* i kroz nju se ulazilo u zgradu.³¹⁵ Prostorija pored *vestibuluma* imala je uređaje za centralno grijanje, a u sjevernom zidu nalazio se otvor *prae-furniuma*.³¹⁶ Bazen dimenzija 6,50 x 4,30 metara nalazio se u sredini prostorije i njemu se pristupalo sa dva podija.³¹⁷ Sa manjeg podija u bazen se silazilo pomoću stepenice, a ostatak bazena imao je ravnu podnicu na dubini od 70 do 80 cm.³¹⁸ Najveći prostor zapadnog dijela zgrade zauzimala je izdužena prostorija koja je imala ugrađenu instalaciju za centralno grijanje.³¹⁹ Loženje se odvijalo u konhi koja se nalazila u sjeverozapadnom zidu, a bila je izgrađena kao *receptaculum*, tj. držač tople vode za polijevanje tijela u *sudatariumu*.³²⁰ Sjeverni zid prostorije je srušen, pa radi toga nije bilo moguće ustanoviti gdje se nalazio i kako je izgledao *prae-furnium* kojim se zagrijavała prostorija.³²¹ U istočnom zidu koje je ostao sačuvan, nije bilo otvora za loženje vatre, ali su pronađeni specijalni ekseri za držanje stropa pa se može naslutiti da je ova prostorija bila izolovana od previše vlage, što je mogući dokaz da se ovdje nalazila parna kupka.³²² U južnom uglu zgrade bile su smještene instalacije za zagrijavanje vode, a od njih se sačuvalo samo nekoliko dijelova metalne armature kotlova i veće količine nepečene zemlje.³²³ Topla voda za veliki bazen dobivala se iz recipijenta u *sudatariumu*.³²⁴ Razlozi zbog kojih su ove terme napuštene nisu potpuno poznati. Postoji mišljenje da su godinama služeći ove terme dotrajale i da su se izgradnjom velikog

---

³¹¹ Basler, 1975/76, 141.

³¹² Ibid.

³¹³ Ibid.

³¹⁴ Ibid.

³¹⁵ Ibid.

³¹⁶ Ibid.

³¹⁷ Ibid.

³¹⁸ Ibid.

³¹⁹ Ibid.

³²⁰ Ibid.

³²¹ Ibid.

³²² Ibid.

³²³ Ibid.

³²⁴ Ibid.

ogradnog zida našle na nepogodnom mjestu, pa su izgrađene nove terme pored glavnog ulaza u pogon.³²⁵

2.2.5. Suvaja

Na lokalitetu Suvaja kod Bosanke Dubice pronađen je objekat velikih dimenzija sa izdvojenim kupalištem. Međutim, kad je riječ o ovom lokalitetu i objektima koji su tu pronađeni, veliki problem je nedostatak dokumentacije.³²⁶ Upravo radi toga, o objektima na ovom lokalitetu se ne može mnogo toga zaključiti. Ono što se može reći jeste da veličina cjelokupnog zdanja i izdvojenost kupališta, otvaraju mogućnost da se banja definiše kao terma namijenjena za javnu upotrebu.³²⁷

2.3. Vile kod kojih kupališta čine integralni dio

U grupu vila kod kojih kupališta čine integralni dio spadaju vile na lokalitetima: Višići, Panik, Ljusina i Tišina. Kad je riječ o mjestu na kojem se nalaze terme, spomenuti objekti se mogu podijeliti na dva različita arhitektonska rješenja. Podjela podrazumijeva arhitektonsko rješenje kod kojeg banja čini integralni dio i rješenje gdje je banja fizički izgrađena u sklopu objekta, preko koridora ili trijemova ali u funkcionalnom smislu predstavlja samostalan sistem.³²⁸

2.3.1. Višići

Vila u Višićima imala je kupalište označeno na slici (T. X, Slika 2.) kao objekat D, koje je bilo dio zdanja ali je u funkcionalnom smislu samostalno.³²⁹ Na ovom lokalitetu pronađeni su ostaci substrukcija *hypocaustuma* i instalacija za vodu.³³⁰ Važno je napomenuti da su Slaveni od substrukcija gradili trajna ili privremena ognjišta, pa je to razlog zašto je pronađeno vrlo malo ostataka substrukcija.³³¹ Pod ognjištima pronađeni su brojni nalazi, kao npr. oplata kapitela pilastra u prostoriji 8, u prostoriji 16 jedan okrugli kamen iz prese za ulje i kameni tegovi, vjerovatno

---

³²⁵ Basler, 1975/76, 142.

³²⁶ Busuladžić, 2011, 64.

³²⁷ Ibid.

³²⁸ Ibid.

³²⁹ Ibid.

³³⁰ Ibid.

³³¹ Čremošnik, 1965, 159.

doneseni iz okolnih velikih prostorija oko dvorišta IV.³³² Zgrada je imala dvije prostorije velikih dimenzija, označene na slici kao 2 i 9, a na njih su se nastavljale manje prostorije. Prva je velika prostorija izduženog oblika označena brojem 1, a iza nje su male otvorene prostorije označene kao 17 i nejasno je čemu su u prošlosti služile radi vrlo loše očuvanosti.³³³ Sa sjeverne strane objekta nalazio se trijem.³³⁴ U drugoj velikoj prostoriji zgrade označenoj kao 9, koja je imala niz malih prostorija, sačuvan je premaz od krečnog maltera u dvije male prostorije (4 i 5) i u prostoriji 10, u kojoj su pronađene i okrugle opeke stubića.³³⁵ Zidovi ovog objekta bili su ukrašeni freskama, što dokazuju ostaci boje na zidu uz prostoriju 10.³³⁶ Prostorija 18 imala podnicu premazanu krečnim malterom i na toj podnici sačuvan je dio kamenog žlijeba za oticanje vode u prostoriju 9.³³⁷ Prostorija označena kao 19 bila je *frigidarium*, a od bazena sačuvan je samo jedan red oblutaka.³³⁸ U ovom objektu pronađeni su i fragmenti malih olovnih cijevi koji također dokazuju postojanje vodovodnih instalacija.³³⁹ U grupu prostorija koje se nalaze oko ulaza spada velika prostorija 21 otvorena prema sjeveru i tri manje prostorije uz južni zid (20, 22, 23).³⁴⁰ U prostoriji 21 pronađena je baza jednog stuba, te fragmenti stubova promjera 28-30 cm, kojih je najviše bilo u sjevernom trijemu zgrade.³⁴¹ Što se tiče kamenog namještaja najviše je ostataka pronađeno u velikoj prostoriji 9.³⁴² U prostoriji 14 pronađena su tri manja četvrtasta stuba sa kanelurama, a u prostoriji II fragmenti korintskih kompozitnih kapitela.³⁴³ Pored toga, najbrojniji su ostaci opeke za zidanje i krovnih opeka.³⁴⁴ Na ovom lokalitetu pronađene su i opeke sa natpisima *PANSIANA*, *COELI*, *MAXENCIA*, i nekoliko drugih, te jedna reljefno ukrašena ploča sa prikazom meduze, zaštitnice domaćinstva i okućnice.³⁴⁵

Osim toga ovdje su pronađeni i brojni ostaci freski, uglavnom crvene i bijele boje, te presa za ulje i vino.³⁴⁶ Veliki problem pri istraživanju ovog objekta predstavljala je loša očuvanost. Upravo

---

³³² Čremošnik, 1965, 159.

³³³ Ibid.

³³⁴ Ibid.

³³⁵ Ibid.

³³⁶ Ibid.

³³⁷ Ibid.

³³⁸ Ibid.

³³⁹ Ibid, 160.

³⁴⁰ Ibid.

³⁴¹ Ibid.

³⁴² Ibid.

³⁴³ Ibid.

³⁴⁴ Ibid, 167.

³⁴⁵ Ibid, 168.

³⁴⁶ Ibid,

zbog toga se ne može potvrditi kako i odakle potiču pojedini nalazi, te da li su tu doneseni ili su od početka činili dio unutrašnjeg uređenja ovog objekta.³⁴⁷

2.3.2. Panik

Na lokalitetu Panik kod Bileće poznata su dva kupališta. Prema već spomenutoj podjeli, ova dva kupališta mogu se označiti kao terme koje su povezane sa objektom, ali imaju samostalan sistem u odnosu na stambeni i proizvodni dio.³⁴⁸ Kupalište manjih dimenzija bilo je prvenstveno namijenjeno ukućanima i nalazilo se u sjevernom dijelu građevinskog kompleksa.³⁴⁹ U ovom objektu pronađeni su ostaci *praefurniuma*, *hypocaustuma* i male prostorije sa apsidom.³⁵⁰ Kupalište se očuvalo jer je na njegovim temeljima izgrađena crkva.³⁵¹ Međutim ovo manje kupalište sačuvano je tek toliko da bi se moglo analizirati i označiti kao kupalište. Pored manjeg, istraženo je i veće kupalište (T. XI, Slika 1.) koje se nalazilo u južnom krilu objekta.³⁵² Glavni *praefurnium* nalazio se na zapadnoj strani i dovodnim kanalima grijao je prostorije *caldariuma* označene brojevima 8 i 7, kao i prostoriju *tepidariuma* označenu brojem 3.³⁵³ Duž zapadnog zida prostorije 4 protezao se kanal za dovođenje vode, a u prostorijama označenim brojevima 8 i 3 pronađena su udubljenja koja predstavljaju kade u koje se skupljala voda.³⁵⁴ Pokretni materijal, u koji spadaju suspenzura *hypocaustuma*, vodovodne cijevi, mramorne oplata i keramika, potvrđuju namjenu i funkciju objekta, a ostaci freski i mozaika raskošno unutrašnje uređenje koje je terma posjedovala.³⁵⁵ Ovaj dio zdanja povezan je sa ostatkom objekta pomoću trijema - portika.³⁵⁶ Uz *caldarium* (8) bila je dograđena kada i prostor ispred nje, iz kojeg se direktno zagrijavała, dok je u prostoriji 3 vjerovatno bila kada *tepidariuma*.³⁵⁷ Može se pretpostaviti da se *frigidarium* nalazio u sjevernom nizu prostorija ovog krila, ili je u tu svrhu mogla služiti kasnije i prostorija 2 u kasnijoj fazi, kad je otvor zagrađen i više nije zagrijavana.³⁵⁸ Od suspenzura (stubića) *hypocaustuma* sačuvani su svi stubići u prostoriji 2, i vrlo malo u prostorijama 7 i 8, te u prostoriji 3 tubuli

---

³⁴⁷ Čremošnik, 1965, 160.

³⁴⁸ Busuladžić, 2011, 65.

³⁴⁹ Ibid.

³⁵⁰ Ibid.

³⁵¹ Čremošnik, 1974, 50.

³⁵² Ibid, 46.

³⁵³ Busuladžić, 2011, 65.

³⁵⁴ Ibid.

³⁵⁵ Ibid.

³⁵⁶ Ibid, 64.

³⁵⁷ Čremošnik, 1974, 46.

³⁵⁸ Ibid.

promjera 10 x 15 cm.³⁵⁹ U štu prostorije 2 nađeni su fragmenti freski žute i crvene boje, a u prostoriji 3 crveni fragmenti freski.³⁶⁰ Također u prostoriji 3 sačuvan je i dio mozaika sa plavim ornamentom međusobno vezanih svastika, te u prostoriji 5 mozaik sa jednostavnim plavim ornamentom.³⁶¹ Smatra se da su prostorije označene brojevima 1, 5, 6 i 9 služile za okupljanje i presvlačenje posjetitelja.³⁶² U prostorijama 5 i 6 uz rub očuvanog poda pronađene su suhozidne pregrade, koje se vjerovatno se mogu pripisati ranoslavenskom periodu.³⁶³ Istočne prostorije 4a i 4b koje se nastavljaju prema Trebišnjici slabije su očuvane.³⁶⁴ Bez obzira na loš stepen očuvanosti, u štu prostorije 4a nađeni su fragmenti vodovodnih cijevi, mramornih oplata, freski i keramike.³⁶⁵ U prostoriji 4b sačuvao se jedan široki suhozid i fragmenat podnice, te fragmenti crvenih freski, rimske keramike, novca i jedna dobro očuvana zelena staklena čaša sa natpisom *VIVA*.³⁶⁶ Uz zapadni zid spomenutog trijema, u štu je pronađeno pola stuba dijametra 29 cm, fragmenat stuba sa kanelurama i fragmenat valute korinskog kapitela.³⁶⁷ Kao i u većini prethodno navedenih objekata, tako su i ovdje u prostorijama 1, 6, 9, 7, 35, te trijemu uočena kasnija pregrađivanja.³⁶⁸ Kako je prolazilo vrijeme tako se i javljala potreba za različitim prepravkama, popločavanjima i pregrađivanjima objekata. Naslonjeno na vanjsku stranu zapadnog zida trijema pronađeno je veliko ognjište ograđeno kamenjem i prostorom pregrađenim suhozidom.³⁶⁹

2.3.3. Ljusina

Lokalitet Ljusina nalazi se na lijevoj obali potoka Ljusina, a više podataka o ovom lokalitetu dali su arheolozi V. Radimsky i K. Patch.³⁷⁰ Veliki broj pronađenih suspenzura *hypocaustuma*, olovnih vodovodnih cijevi i ispusta za vodu dokazuju namjenu ovog objekta.³⁷¹ Ova banja (T. XI, Slika 2.) je specifična po tome što ne predstavlja samostalan sistem u odnosu na stambeno-proizvodni dio, jer su se u zdanju nalazile prostorije 2, 3 i 4, koje su označene kao kuhinje ili radionice, tj. prostorije koje su služile za potrebe domaćinstva.³⁷² Veličina i raspored ovih

---

³⁵⁹ Čremošnik, 1974, 46.

³⁶⁰ Ibid, 47.

³⁶¹ Ibid.

³⁶² Ibid.

³⁶³ Ibid.

³⁶⁴ Ibid.

³⁶⁵ Ibid.

³⁶⁶ Ibid.

³⁶⁷ Ibid.

³⁶⁸ Ibid..

³⁶⁹ Ibid, 46.

³⁷⁰ Čremošnik, 1959, 137.

³⁷¹ Busuladžić, 2011, 65.

³⁷² Ibid.

prostorija, te pronađeni ostaci, ne daju podatke na osnovu kojih bi se one mogle smatrati banjama, nego stambenim prostorijama.³⁷³

Godine 1957. započeti su radovi pod vodstvom V. Paškvalina i objekat je samo djelomično otkriven.³⁷⁴ U koridoru vile pronađen je kapitel i fragmenti stubova, te je koridor vjerovatno bio otvoren u vidu trijema i povezivao dva krila zgrade.³⁷⁵ Na fotografiji, uočljivo je da se uz južni zid krila, nalazi se šest soba označenih brojevima 7, 8, 9-1, 9-2, 10 i 11. U prostorijama 9-1 i 9-2 pronađen je kanal *praefurniuma* i trag suspensura.³⁷⁶ Ove prostorije vjerovatno su bile *tepidarium*.³⁷⁷ Na njih se nastavljaju prostorije 11 i 8, a prostorija 8 se završava apsidom i vjerovatno je bila *frigidarium*.³⁷⁸ U sobi 3 koja predstavlja susjednu sobu, uz apsidu, pronađeni su ostaci vodovodnih cijevi.³⁷⁹ Istraživanje je završilo otkrićem trećeg krila zgrade.³⁸⁰ Nalazi iz prostorija koje se smatraju banjama izuzev već pomenutih vodovodnih cijevi, nisu brojni. U prostoriji 11 pronađeni su željezni predmeti poput oruđa za obradu drveta, fragmenat dlijeta, jedna velika kuka sa ušicom na jednom kraju i dva eksera.³⁸¹ Iako je kompleks bio izuzetno velikih dimenzija, vrlo neobično je to da nisu pronađeni ostaci freski ili mozaika, a postoji mišljenje da je arhitektonska plastika jedini ukras koji je ovaj objekat imao.³⁸² Za razliku od svih prethodno navedenih termalnih objekata, jedino ovdje nisu pronađeni ostaci freski ili mozaika, iako je za termalne objekte sudeći po svemu navedenom gotovo bilo karakteristično da su bogato ukrašeni freskama ili mozaicima.

2.3.4. Tišina

U blizini sela Tišina kod Zenice, pronađena su i istražena tri objekta (T. XII, Slika 1.).³⁸³ Prvi objekat, označen kao objekat A dimenzija je 17,20 x 14, 60 m, sa šest prostorija i apsidom na sjeveru.³⁸⁴ U svim prostorijama ovog objekta, ali i istočno od njega pronađeni su ostaci kanala za odvod i dovod vode.³⁸⁵ U apsidi su pronađeni ostaci freski, a sa vanjske strane apside i oštećeni

---

³⁷³ Čremošnik, 1959, 140.

³⁷⁴ Ibid, 137.

³⁷⁵ Ibid.

³⁷⁶ Ibid, 140.

³⁷⁷ Ibid.

³⁷⁸ Ibid.

³⁷⁹ Ibid.

³⁸⁰ Ibid.

³⁸¹ Ibid, 148.

³⁸² Ibid.

³⁸³ Busuladžić, 2012, 140.

³⁸⁴ Ibid.

³⁸⁵ Ibid.

bronzani novac koji nije bilo moguće analizirati.³⁸⁶ U objektu A južno od apside, pronađena je baza stuba kružnog presjeka, dio podnice od kamenih ploča različitih dimenzija, fragment mozaika, jedan primjerak novca i jedna peć.³⁸⁷ Peć je bila ograđena većim kamenim pločama i direktno povezana pravougaonim otvorom sa prostorijom u kojoj se nalazio *hypocaustum*.³⁸⁸ Kad je riječ o izgledu peći, njena konstrukcija je pravougaonog oblika, a u produžetku se pojavljuju proširenja sa lijeve i desne strane tako da okružuju prostoriju u obliku slova "T".³⁸⁹ U produženoj prostoriji pronađena je fragmentirana zdjela sive boje, tankih stijenki i finije fature.³⁹⁰ Sa vanjske strane apside otkrivena je kamena cijev, za odvod ili dovod vode, pravougaonog presjeka, čiji jedan kraj ulazi u zid apside.³⁹¹ Oko deset metara zapadno od objekta A nalazi se objekat B, dimenzija 20,30 × 14,18 m.³⁹² Objekat B se sastojao od velike prostorije, poluapside u južnom dijelu i praefurniuma na zapadu.³⁹³ Sjeverni zid je imao tubule za provođenje toplog zraka.³⁹⁴ Prilaz objektu bio je u vidu popločanog trijema sa pokretnom kapijom.³⁹⁵ Sjeverno od prva dva objekta nalazio se treći objekat označen kao objekat C, dimenzija 27 × 12 m i sastojao se od više stambenih i pomoćnih prostorija.³⁹⁶

Ova tri objekta činila su zatvoreni kompleks, u kojem je svaki bio samostalan. U svim objektima pronađeni su brojni fragmenati fresaka, različitih vrsta keramike, ostataka stakla, predmeti od bronzne kao i novci careva Proba, Tacita i Konstantina, što je vrlo značajno za dataciju kompleksa u period od kraja III i prve polovine IV stoljeća.³⁹⁷ U objektu C pronađen je mozaik na kojem je prikazan ponavljani geometrijskim motiv svastike – meandra, te u apsidalnom dijelu fragmenti koji ukazuju na postojanje mozaika.³⁹⁸ U poluapsidi objekta B pronađeno je nekoliko jednobojnih kockica mozaika, a na kompletnoj površini objekta A, fragmenti mozaičkih kockica.³⁹⁹ Pored mozaika, među nalazima na ovom lokalitetu ističu se nalazi freski. Najviše fragmenata freski pronađeno je u objektima A i C, gdje preovladavaju crvene nijanse, svijetlozelene, plave, žute, bijele, oker i smeđe.⁴⁰⁰ Brojni su ostaci freski i u objektu B, a posebno u prostoriji sa sa

---

³⁸⁶ Busuladžić, 2012, 140.

³⁸⁷ Ibid.

³⁸⁸ Ibid.

³⁸⁹ Ibid.

³⁹⁰ Ibid.

³⁹¹ Ibid.

³⁹² Ibid, 149.

³⁹³ Ibid.

³⁹⁴ Ibid.

³⁹⁵ Ibid.

³⁹⁶ Ibid.

³⁹⁷ Ibid, 142.

³⁹⁸ Ibid, 143

³⁹⁹ Ibid.

⁴⁰⁰ Ibid.

poluapsidom, i ti fragmenti imaju motive u vidu linija, karika, traka, trouglova, polulukova, lukova, cvjetova i tačaka.⁴⁰¹ Od pokretnog materijala najviše je nalaza rimske keramike, finije i grublje fature, upravo na prostoru između ova tri objekta.⁴⁰² Na ovom lokalitetu brojni su i metalni nalazi i tu uglavnom spadaju predmeti za svakodnevnu upotrebu, te sitni bronzani predmeti.⁴⁰³ Od sitnih bronzanih predmeta pronađena je, između ostalog i jedna pinceta koja je služila kao medicinski ili kozmetički predmet, te bronzana igla za šivanje i trn pojasne kopče pravougaonog presjeka tijela sa spiralnim završetkom.⁴⁰⁴ Na ovom lokalitetu pronađene su i fibula različitih tipova i oblika, poput sidraste fibule, pločaste, lučne, zoomorfne...⁴⁰⁵ Ostaci stakla pronađeni su u svim objektima, a njihovom analizom došlo se do zaključka da je najveći dio pripadao različitim oblicima staklenih posuda.⁴⁰⁶ Također fragmenti pokazuju i da su prozori vile u Tišini bili obloženi staklom, a u početku prerade i korištenja stakla u rimskom periodu, samo su najluksuznija zdanja imala zastakljene prozorske otvore.⁴⁰⁷ Već su prethodno spomenuti i brojni nalazi rimskih novčića na ovom lokalitetu. Pronađeno ih je trideset, a zbog oštećenosti većini se ne može dati ikonografski i datacijski okvir.⁴⁰⁸ Nakit i koštani predmeti su malobrojni, a riječ je o devet primjeraka nakita i nekoliko koštanih predmeta od čega je pet koštanih igli.⁴⁰⁹ Ovi nalazi tek su 2012. godine detaljno ispitani i navedeni u literaturi. Jako loše očuvani zidovi i dugogodišnje iskorištavanje materijala za kasniju izgradnju razlog je zašto je pronađeno vrlo malo kamene plastike, namještaja i arhitektonskih elemenata.⁴¹⁰

3. TERMALNI OBJEKTI, ARHITEKTONSKE SLIČNOSTI I RAZLIKE

U radu je već spomenuto da su se termalni objekti u Bosni i Hercegovini dijelili prema mjestu na kojem su smješteni, na banje sa izvjesnim separatnim karakterom u odnosu na stambeni ili proizvodni dio kompleksa i kupališta koja su fizički ulazila u sastav cjelokupnog arhitektonskog zdanja, čineći cjelinu. Dakle, iako su građene na istom području, svaki od navedenih objekata u

---

⁴⁰¹ Busuladžić, 2012, 144.

⁴⁰² Ibid, 145.

⁴⁰³ Ibid, 154.

⁴⁰⁴ Ibid.

⁴⁰⁵ Ibid, 156.

⁴⁰⁶ Ibid, 157.

⁴⁰⁷ Ibid.

⁴⁰⁸ Ibid, 161.

⁴⁰⁹ Ibid.

⁴¹⁰ Ibid, 142.

radu se po nečemu razlikovao, nevažno kojoj grupi od ove dvije pripadao. Međutim, nije potpuno jasno zašto su se neki termalni objekti nalazili odvojeno od vila a neki činili cjelinu. Spomenuto je i da su blizina termalnog izvora, konfiguracija terena, te po mogućnosti blizina neke važne rimske ceste imali veliki značaj za izgradnju, ali bi se moglo pretpostaviti da je položaj ovih objekata zavisio i od same potrebe onoga ko tu boravi, jer je sasvim moguće da su terme kao sastavni dio vile podrazumijevale kupalište za članove porodice i njihove goste. Međutim, banje sa izvjesnim separatnim karakterom vjerovatno su bile namijenjene širim skupinama, poput npr. banje na prostoru Ilidže koja je imala ulogu današnjeg hotela za sve one koji su dolazili tu na liječenje i zahvaljujući čijem otkriću su uočljive i prve naznake razvoja turizma na ovim prostorima. Postoji mogućnost i da je određeni broj ljudi koji su živjeli na prostoru Bosne i Hercegovine u ovom periodu, tražio graditeljske uzore u Rimu i okolnim gradovima, te donosio svoju kulturu, običaje i sve ono što je bilo normalna pojava u njihovom okruženju, tako da bi pozicija objekta možda mogla zavisiti i od tih uzora. U pokrajinama koje su osvajali, Rimljani su težili postići trajni mir i izgraditi posebne odnose sa starosjedilačkim stanovništvom.⁴¹¹ Rezultat tog nastojanja bio je određeni ekonomski razvoj te pokrajine pretvorene u administrativnu jedinicu rimske provincije, koja nije ipak mogla biti razvijena u jednakoj mjeri.⁴¹²

Upravo radi navedenih pretpostavki zanimljivo je uporediti neke od već navedenih rimskih termi sa onima izvan prostora Bosne i Hercegovine, jer je moguće pronaći brojne sličnosti ili bar izgraditi zaključke na osnovu pretpostavki za koje postoje određeni dokazi. Plan vile u Višićima mnogo je sličan planu banje velike vile *Sette Bassi* koja se nalazi u blizini Rima, a koja je malo veća i ima više sporednih prostorija.⁴¹³ Posmatrajući plan ova dva objekta uočljivo je da prostorije 2 i 9 vile u Višićima, svojom veličinom, oblikom i konstrukcijom sa svodovima, najviše imaju sličnosti sa prostorijama u spomenutoj vili.⁴¹⁴ Ako bi se uporedila ova dva objekta, moglo bi se pretpostaviti da je prva velika prostorija u Višićima (2) bila presvođena kao i prostorija u vili *Sette Bassi*.⁴¹⁵ Na to ukazuje širina prostorije, dva kratka bočna zida i ostaci sedre pronađeni u ruševinama.⁴¹⁶ Postoji mogućnost i da su iz središta prostorije 2 nekad ukradena postolja za stubove, jer su postolja uočljiva na planu vile *Sette Bassi* i ta prostorija u ovoj vili služila je kao *caldarium*.⁴¹⁷ Prostorija 9 vile u Višićima također je slična prostoriji vile u blizini Rima, po brojnim malim prostorijama koje se nižu duž oba bočna zida. I ovdje, plan osnove i ostaci sedre

---

⁴¹¹ Ćeman, 2004, 127.

⁴¹² Ibid.

⁴¹³ Čremošnik, 1965, 160.

⁴¹⁴ Ibid, 160.

⁴¹⁵ Ibid.

⁴¹⁶ Ibid.

⁴¹⁷ Ibid.

upućuju na to da su dijelovi prostorije bili zasvedeni.⁴¹⁸ Kod vile *Sette Bassi* ova prostorija je služila kao *tepidarium*.⁴¹⁹ Vila u Višićima ima i isti trijem uz male prostorije kao i vila *Sette Bassi*, međutim raspored prostorija ove vile se nastavlja, dok se u vili u Višićima poslije *frigidariuma*, kompleks vile završava skupinom prostorija koje se smatraju reprezentativnim ulazom u ovu zgradu.⁴²⁰

Također, tip i dimenzije banje u Rankovićima odgovaraju tipu banja srednje veličine uz vile u Dekumatskim zemljama.⁴²¹ Banje u Dekumatima spadaju u skromnije uređene banje, a i njihova veličina ih čini mnogo skromnijim od banja iz okoline Trier.⁴²² Na bogato uređenje banja iz okoline Trier veliki uticaj je imala i kasnija carska rezidencija Trier, te bogatstvo same zemlje.⁴²³ Ove bogatije banje se po tipu razlikuju od banja u Dekumatima i od banja na prostoru Bosne i Hercegovine.⁴²⁴ Banje u Dekumatima su nakon 200. godine uglavnom odvojene od vila, u zasebnu zgradu kao i na prostoru Bosne i Hercegovine, a u okolini Trier su prigradene uz vile.⁴²⁵ Zaključak da se apsidalne prostorije u Dekumatima javljaju se kasnijem periodu ne može primijeniti na banje u okolini Trier.⁴²⁶ Međutim, kad je riječ o banji u Rankovićima ovaj zaključak bi se mogao primijeniti, jer sudeći po kasnoantičkim pilaster-kapitelima koji su nađeni ova banja je iz kasnijeg datuma.⁴²⁷ Ipak s druge strane, ova banja ima okrugle stubiće *hypocaustuma* kao i banje kasnijeg datuma u okolini Trier.⁴²⁸ Ali i iz ove dvije analogije ne bi trebalo izvoditi sigurne zaključke, jer je kod banje u Rankovićima usljed prekopavanja potpuno uništen *praefurnium* i dijelovi toplog kupatila, te kanalizacija za dovod i odvod vode.⁴²⁹

Ako se uzme u obzir sva raskoš i bogatstvo kojim su odlikovali termalni objekti u Rimu, jasno je da su objekti sa prostora Bosne i Hercegovine znatno siromašniji opremljeni. Posebno su banje koje nisu bile integralni dio vile imale skromne dimenzije, opremljenost, ukrase... To je vjerovatno bio uticaj same sredine i moći države, te sposobnosti vladara i graditelja koji su u Rimu imali veće bogatstvo i više ulagali u te objekte. U poređenju sa npr. Karakalanim termama, njihovim unutrašnjim uređenjem i gotovo nestvarnim dimenzijama, svi termalni objekti sa prostora

---

⁴¹⁸ Čremošnik, 1965, 160.

⁴¹⁹ Ibid.

⁴²⁰ Ibid.

⁴²¹ Čremošnik, 1955, 125.

⁴²² Ibid.

⁴²³ Ibid.

⁴²⁴ Ibid.

⁴²⁵ Ibid.

⁴²⁶ Ibid, 126.

⁴²⁷ Ibid.

⁴²⁸ Ibid.

⁴²⁹ Ibid.

Bosne i Hercegovine su vrlo mali i skromni te djeluju poput podtipa termalnih objekata u Rimu, a koji su za ovaj prostor i više nego veličanstveni. To mnogo govori o razvoju same sredine i uticaja iz drugih sredina koji su stizali na ove prostore. Upravo kad je riječ o bogatstvu tih arhitektonskih objekata, Louis Mamford navodi kako su to arhitektonski objekti koji spadaju u vrhunska ostvarenja Rima sa kojima jedino da se može takmičiti Panteon.⁴³⁰ Rečenicom „*Gdje god je Rimljanin otišao, sa sobom je ponio i sliku kupatila*“⁴³¹, on jako dobro objašnjava značaj termalnih objekata u životu rimskog naroda.

Termalni objekti su doživljavali prenamjene, prepravke, gradilo se na njih, te su tako određeni dijelovi antičkih termi ostali i sačuvani.

4. VEZA IZMEĐU VJEROVANJA, KRŠĆANSKE RELIGIJE, TERMALNIH IZVORA I OBJEKATA

Kad je riječ općenito o termalnim izvorima, s obzirom na to da su ih iskorištavali još od davnih vremena, ljudi su dugo vjerovali da se čovjek izliječiti može prenošenjem bolesti na drugo lice ili na vodu ako se voda daruje novcem.⁴³² Ta su se vjerovanja i običaji dugo zadržali kod nekih naroda pa se i danas mogu susresti u nekim ruralnim područjima. Nakon kupanja, ili nakon što bi se stanje bolesnika poboljšalo, bolesnik ili članovi njegove porodice vodu bi darovali novčićima ili bi dijelove odjeće ostavljali pored ljekovite vode, vjerujući da će na tom komadu odjeće ostati i bolest.⁴³³

Upravo ta vjerovanja, omogućila su arheolozima materijalne ostatke, tj. ostatke brojnih rimskih novčića oko termalnih izvora i u termalnim objektima, koji su bili izuzetno korisni za dataciju i kao dijelovi kompletne istraživačke priče. Poznavanje različitih vjerovanja i religija, te materijalni ostaci koji svjedoče o njima, omogućili su bolje poznavanje prošlosti. Kad je riječ o ovoj temi, još uvijek postoje određene dileme.

---

⁴³⁰ Mamford, 2001, 242.

⁴³¹ Ibid.

⁴³² Marić i Z. Marijanac, 1996, 42.

⁴³³ Ibid.

4.1. Društvena potreba ili hedonizam ?

Religija, kao jedan vrlo važan fragmenat pri izučavanju života rimskog naroda, bila je potpuno različita i suprotna od kršćanske koja je prihvaćena Milanskim ediktom 313. godine. Samim tim kršćanstvo je podrazumijevalo drugačiji način života i drugačija pravila kojih su se pridržavali pobornici te religije. Još uvijek postoje različita mišljenja i neslaganja, kako stručnjaka iz ove oblasti tako i ljudi koji se zanimaju za prošla vremena, o tome da li su termalni objekti bili društvena potreba ili ipak isključivo hramovi hedonizma? Vjerovatno da su terme prvobitno bile društvena potreba, međutim vremenom su postajale isključivo objekti za odmor, hramovi hedonizma, a sve to je suprotno od umjerenosti ranog republikanskog doba i sve više preokret ka luksuzu. Također sve to bilo je potpuno suprotno od onoga čemu je težila kršćanska religija. Luis Mamford je naveo da ono što je počelo kao higijenska nužda za zemljoradnika, pretvorilo se u ceremonijalni ritual kojim se ispunjava praznina dana bez posla.⁴³⁴ Iako je već poznato da su Rimljani gotovo za svaki događaj imali poseban kult i božanstvo, a veliki dio tih kultova manifestovao se i na prostorima Bosne i Hercegovine, Mamford smatra kako je jedino čemu su se Rimljani istiski klanjali bilo njihovo tijelo.⁴³⁵ Postoje i brojni nadgrobni spomenici koji slave hedonizam, govoreći o hrani i piću koje je umrli konzumirao, a što je navedeno na spomenicima sa ciljem da po tome ostane zapamćen.⁴³⁶ Smatrajući da je religija tijela Rimljanima bila najbliža religija koju su prihvatili, terme su predstavljale hram te religije.⁴³⁷

4.2. „Sukob“ kršćanstva i termalnih objekata

Ako se uzme u obzir da je kršćanstvo monoteistička religija i da klanjanje vlastitom tijelu nikako ne prihvata, jasno je da je između ova dva vjerovanja morao nastati i sukob. Međutim, prvi kršćani živjeli su paralelno sa rimskom kulturom u kojoj su javno i privatno kupanje bili normalna pojava.⁴³⁸ 2 Vjerovatno da bi rani kršćani poput Svetog Augustina posmatrali termalne objekte kao normalnu pojavu i nešto što ljudima pričinjava zadovoljstvo.⁴³⁹ Postoji i objašnjenje da naziv *balneion* se zapravo sastoji dvije grčke riječi koje znače “odbaciti tugu”, jer prema tom vjerovanju,

---

⁴³⁴ Mamford, 2001, 242.

⁴³⁵ Ibid.

⁴³⁶ Ibid.

⁴³⁷ Ibid.

⁴³⁸ Archibald, 2012, 2.

⁴³⁹ Ibid, 3.

terme oslobađaju ljudski um od loših misli.⁴⁴⁰ To je potaknulo Svetog Augustina da se kupa nakon smrti svoje majke, ali on ipak navodi da mu kupanje nije ublažilo tugu.⁴⁴¹ U svojoj kršćanskoj odgojnoj raspravi „*Paedagogus*“, Klement Aleksandrijski navodi četiri razloga za postojanje termalnih objekata, a to su čistoća, toplina, zdravlje i zadovoljstvo.⁴⁴²

Međutim, upravo suprotno od toga, mogućnost za pojavu i širenje bolesti možda bi se moglo reći da su imale upravo terme koje su vremenom bile izuzetno nehigijenske, ali i loši kanalizacioni odvodi, odlaganje smeća i užasan smrad koji se širio gradom, a o kojem piše i Luis Mamford na način: „*Rim je, uprkos svoj graditeljskoj vještini i bogatstvu, bijedno propao na ispitu iz elementarne higijene*“⁴⁴³ ili u dijelu: „*Radi se o tako niskom sanitarnom i higijenskom nivou na kakav ni primitivnije društvene zajednice nikad nisu spale. Najelementarnije mjere opreza protiv bolesti nedostajale su u odvođenju velikih količina otpada i smeća koje se skupljaju u velikom gradu; a Rim je na vrhuncu carstva morao da ima oko milion duša...*“⁴⁴⁴

Rani baptisteriji izrađeni su po uzoru na rimske terme, te su imali središnji bazen i svlačionice a običaj krštenja bio je tri puta potpuno uroniti u vodu.⁴⁴⁵ Ono što je vrlo zanimljivo jeste činjenica da su u brojne termalne strukture smještene upravo crkve. U ranom srednjem vijeku crkve su često izgrađivane na ostacima rimskih javnih kupališta, možda čak i zbog poništavanja paganskih praksi, ali i zbog toga što su tako veliki prostori bili vrlo prikladni za kršćanske bazilike i za krštenja.⁴⁴⁶ Možda su se tako neki objekti i njihova unutrašnjost bolje i očuvali nego što bi da nisu na njihovim temeljima izgrađene crkve. Kad je riječ o sukobu srednjovjekovne crkve sa termalnim objektima, treba spomenuti i da su se prostori koji nisu bili kršćanski čistili od paganskog nasljeđa.⁴⁴⁷ Tako neka renesansna umjetnička djela to potvrđuju, poput slike Fillipina Lippija, *Exorcism of the Damon* iz 15. stoljeća, gdje Sveti Filip egzorcizira hram u Hijerapolisu, svetom gradu koji je nastao nad toplim izvorima ljekovite vode, kako bi ga očistio od kulta boga Marsa. Sveti Ivan Krizostom protjerao je vraga iz javnih kupališta u Efesu, a onda tamo vršio službu.⁴⁴⁸

---

⁴⁴⁰ Archibald, 2012, 2.

⁴⁴¹ Ibid.

⁴⁴² Ibid.

⁴⁴³ Mamford, 2011, 231.

⁴⁴⁴ Ibid.

⁴⁴⁵ Archibald, 2012, 3.

⁴⁴⁶ Ibid, 5.

⁴⁴⁷ Ibid.

⁴⁴⁸ Ibid.

U ranosrednjovjekovnoj Italiji terme su obnovljene i nastavile su se koristiti i pod gotskom vlašću, te su u južnoj Italiji neke privatne kuće bile opremljene kupaonicama.⁴⁴⁹

Postoji čak i svjedočanstvo da je Karlo Veliki sagradio palaču u Aachenu posebno zbog toplih izvora, a volio se kupati i plivati s više od stotinu ljudi, članova svoje porodice i prijatelja.⁴⁵⁰ Možda je to bila njegova težnja da bude sličan Rimljanima, ali taj slučaj je dodatni dokaz da Crkva nije potpuno zabranila kupanje, te da to vjerovatno nije ni pokušala.⁴⁵¹

4.2.1. Zašto su postojali odvojeni dijelovi termalnih objekata za muškarce i za žene ?

Ono što je još važno za navesti a što bi se moglo povezati sa religijom i običajima jeste činjenica da su neke rimske terme imale odvojene dijelove za muškarce i žene. Potpuno suprotno od toga, postoje i podaci da su termalni objekti bili i mjesta za prostituciju i nemoral. Postojali su i termalni objekti u kojima je bilo određeno vrijeme kad se mogu kupati muškarci a kad žene.

„U kupatilu se razbludnik oporavljao od prethodne noći i spremao za narednu. Iako je učinjen određen napor da se, prema Karkopinu, razdvoje muški i ženski kupači time što je za svake predviđeno drugo vrijeme taj se propis kršio. Još i u vrijeme službenog kršćanstva, Sveti Jeronim je upozoravao žene da se čuvaju požudnog izlaganja i drskih pogleda u kupatilima kao ozbiljnih opasnosti za dušu.“⁴⁵²

Upravo ovaj podatak daje do znanja da su se nerijetko zanemarivala pravila koja su postojala, te spominje kršćansku religiju kao religiju koja nije zabranjivala boravak u termalnim objektima ali je zabranjivala nemoral koji se često, kako se može zaključiti iz prve rečenice, odvijao u termalnim objektima. Crkveni sabori su osuđivali miješano kupanje, radi tvrdnje da bi muškarci i žene mogli biti seksualno uzbuđeni radi nagih tijela.⁴⁵³ Kupanje samo po sebi nije bilo grijeh, već ono što se dešavalo u termalnim objektima.

Mamford je naveo kupatila kao omiljena sastajališta ljubavnika, te činjenicu da su ta dešavanja i prethodila tome da kupatila kasnog srednjeg vijeka budu na izuzetno lošem glasu.⁴⁵⁴ Crkva, dakle nikada nije u potpunosti odbacila praksu kupanja ali je to pokušavala regulirati na

---

⁴⁴⁹ Archibald, 2012, 7.

⁴⁵⁰ Ibid.

⁴⁵¹ Ibid.

⁴⁵² Mamford, 2001, 242-243.

⁴⁵³ Archibald, 2012, 8.

⁴⁵⁴ Mamford, 2001, 243.

razne načine. U Bizantu, Atanazije je više puta tražio caru da se u svete dane i za vrijeme krizme kršćanima zabrani često pojavljivanje u termalnim objektima, pa se može pretpostaviti da su to veoma često radili, međutim, on time nije tražio potpunu zabranu kršćanskog kupanja.⁴⁵⁵ Čak postoje slučajevi kad sveci upućuju bolesnike na kupanje što podsjeća na grčki kult Asklepija.⁴⁵⁶ Upravo je u ranosrednjovjekovnoj Italiji svećenstvo održavalo i brinulo se o kupatilima koja su bila namijenjena bolesnicima.⁴⁵⁷

Prve terme u Pompejima, Stabijske terme, imale su odvojene dijelove za muškarce i žene. U Bosni i Hercegovini, u prostoriji F vile u Japri pronađena je jedna bronzana posudica koja je služila za mirisno ulje, te dvije koštane ukosnice, što je vjerovatno dokaz da su ove terme posjećivale i žene.⁴⁵⁸ Prirodni topli izvori ipak su posmatrani drugačije nego javna kupališta, što se može uočiti u djelima kršćanskih književnika. Tako npr. Grgur Nisijski opisuje izvore kao dio Božje blagodati u „*De pauperibus Amandis*“.⁴⁵⁹ Suprotno ustaljenom mišljenju, ali i onom koje se često provlači kroz nauku, kršćanstvo nije u potpunosti odbacilo kupanje. Kupanje je i dalje bilo široko rasprostranjeno i popularna praksa u cijeloj Europi, a crkva je određenim zabranama samo pokušavala spriječiti nemoralno ponašanje u javnim kupalištima.⁴⁶⁰ Međutim, bez obzira na sve to, očito je da je kupanje bilo vrlo značajan dio života srednjovjekovnih ljudi.

---

⁴⁵⁵ Archibald, 2012, 6.

⁴⁵⁶ Ibid.

⁴⁵⁷ Ibid.

⁴⁵⁸ Basler, 1975/76, 141.

⁴⁵⁹ Archibald, 2012, 6.

⁴⁶⁰ Ibid, 10.

ZAKLJUČAK

Na početku ovog rada spomenuto je da su Rimljani ideje preuzimali od svojih prethodnika, te vođeni tim idejama stvarali veličanstvene objekte čiji tragovi postoje do danas i svjedoče o prošlim vremenima. Kupatila su prvobitno bila vrlo male prostorije koje su odgovarale isključivo higijenskim potrebama čovjeka, onoliko koliko su te potrebe bile zastupljene u antičkom periodu. Vremenom, ovi su objekti postajali sve veći, opremljeniji, sve luksuzniji, te samim tim predstavljali kontradiktornost onom skromnom rimskom narodu o kojem su pisali izvori. Kako je preuzimanje i prihvatanje ideja i uzora bilo uobičajeno za različite vremenske periode, vjerovatno da su i ove rimske građevine poslužile kao uzori nekim sljedećim objektima koji su nastajali nakon njih i koji su imali potpuno drugačiju ulogu i funkciju. Vrijeme nije bilo samo uzrok radi kojeg su objekti starili, mijenjali se i propadali. Dijelovi nekih termalnih objekata su ostali izuzetno dobro očuvani upravo zahvaljujući promjenama koje je vrijeme donosilo, pa su tako temelji nekih građevina pronađeni ispod kasnije izgrađenih, u jako dobrom stanju i spremni da daju brojne potrebne podatke nauci. Kad je riječ o Bosni i Hercegovini, može se reći da su termalni izvori bili prilično brojni, a postoje direktni i indirektni dokazi da su upotrebljavani još od najstarijih vremena, kad su ljudi shvatili da su korisni za njihovo zdravlje. Onda su se jedan za drugim gradili i termalni objekti, a kako je vrijeme donosilo svoje zahtjeve i promjene, u skladu s tim zahtjevima, objekti su pregrađivani, prepravljani i uređivani. Također, u ovim objektima ostali su i mnogobrojni nalazi da svjedoče o životu koji se odvijao unutar njih, te mozaici i freske kao dokaz umjetničkog stvaralaštva u antičkom periodu na prostoru Bosne i Hercegovine. Iako su arhitektonski različiti i u literaturi podijeljeni na dva arhitektonska rješenja, objekti koji su istraženi na ovom prostoru, u poređenju sa nabrojanim veličanstvenim građevinama u Rimu, izgledaju vrlo skromno, gotovo pa siromašno. Prihvatanjem kršćanske religije, svrha termalnih objekata postajala je sve više upitna, međutim kršćanstvo nije razlog prestanka korištenja ovih objekata. Sigurno je da ova tema otvara brojne dileme o načinu života rimskog naroda i njihovim uvjerenjima, njihovoj higijeni, moralnim vrijednostima, pa čak i poštivanju pravila, ne samo kad je riječ o onim u termalnim objektima koji su podrazumijevali odvojene prostorije za muške i ženke kupaće ili zasebne termine za jedne i druge, nego i bilo gdje drugo. Ono što je zanimljivo kad je riječ o odvojenim dijelovima termalnih objekata za muškarce i žene jeste činjenica da se ti dijelovi namijenjeni jednima i drugima mogu dovesti u vezu, kako sa kršćanskom, tako i sa islamskom religijom i kupatilima iz osmanskog perioda.

Vrijeme kao da je predstavljalo samo jedan put, cestu, šetajući kojom se na svakoj stanici, uočava po jedna promjena a osnova uvijek ostaje ista.

SUMMARY

This paper presents the origin, purpose and development of Roman baths, with special reference to thermal facilities in Bosnia and Herzegovina in the ancient period. Also, an overview of thermal springs and thermal facilities in Bosnia and Herzegovina was made, and their comparison with some thermal facilities in Rome. Thermal facilities were an extremely important part of Roman culture and life. The rooms of the Roman baths had different names and different purposes. The first Roman baths were very modest, and over time they became larger, better equipped and more luxurious. These objects are a good indicator of life unfolding in the ancient period. In the course of studying thermal facilities in Bosnia and Herzegovina, the paper also mentions some regional spa centers, important for this topic. Bosnia and Herzegovina is a country rich in thermal springs. Thermal facilities in this area are in the literature divided into two architectural solutions. Compared to the magnificent buildings from Rome mentioned in the paper, they look rather modest. Numerous archeological finds have been found in most of these buildings, such as objects for everyday use, and the remains of mosaics and frescoes, which testify to the life unfolding inside them. Some of the finds are shown in the tables at the end of the paper. After the emergence and acceptance of the Christian religion, numerous questions arise about the function of thermal facilities and then about the reasons for the cessation of their use.

The methods used in this paper are comparative, descriptive and compilation methods. The comparative method was used in the analysis of thermal facilities from the area of Bosnia and Herzegovina and facilities in Rome, and in citing different opinions and views of several authors on the same or similar issues. The descriptive method was used in the study and use of the cited literature for this paper, and the compilation method in the use of citations, discoveries and results of the authors whose works were used in writing the paper.

LITERATURA

1. ANDERSON 1985.: James C. Anderson, The Date of the Thermae Traiani and the Topography of the Oppius Mons, *American Journal of Archaeology*, vol. 89, No 3., Archaeological Institute of America, 499-509.
2. ARCHIBALD, 2012.: Elizabeth Archibald, *Bathing, Beauty and Christianity in the Middle Ages*, Institute of Advanced Study, V5, No1., Durham
3. BOJANOVSKI, 1988.: Ivo Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
4. BUSULADŽIĆ 2011.: Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo
5. BUSULADŽIĆ, 2012.: Adnan Busuladžić, Rimska vila na lokalitetu Mlinčići-Podmočilo u selu Tišina kod Zenice, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N.S. 53, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 137-244.
6. BUSULADŽIĆ, 2018.: Adnan Busuladžić, Antički tragovi putovanja na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, *Godišnjak udruženja BATHINVS Acta Illyrica*, br. 2, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo, 267 – 299.
7. BUSSAGLI 2006.: Marco Bussagli, *Arhitektura*, pr. Mihajlo Timko, Jasna Rodeš, Stanek, Varaždin
8. BUZOV 2008.: Marija Buzov, Thermae – Leisure for Everyone, *Histria Antiqua*, vol. 16, Pula, 115–127.
9. ĆEMAN, 2004.: Mirza Hasan Ćeman, Res publica Aquarum S..., *Ilidža – Kulturno-historijska monografija*, Općina Ilidža, Sarajevo
10. ČREMOŠNIK, 1955.: Irma Čremošnik, Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. A, X, Sarajevo, 107–136.
11. ČREMOŠNIK, 1959.: Irma Čremošnik, Iskopavanje u Ljusini 1957, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n.s. Arheologija, sv. XIV, Sarajevo, 137–147.
12. ČREMOŠNIK, 1960 -1961.: Irma Čremošnik, Prethodna istraživanja na rimskom lokalitetu na Paniku, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, n. s. A, XV-XVI, Sarajevo, 173–184.

13. ČREMOŠNIK, 1970.: Irma Čremošnik, Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas, *Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. A, XXV*, Sarajevo, 45–117.
14. ČREMOŠNIK, 1976.: Irma Čremošnik, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, *Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. A, XXIX*, Sarajevo, 1974 (1976), 41–164.
15. FIALA 1895.: Franjo Fiala, Prilozi k rimskoj arheologiji Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja VII*, Sarajevo, 365–378.
16. GABUCCI, 2002.: Ada Gabucci, *Ancient ROME – Art, architecture and history*, pr. T. M. Hartmann, The J. Paul Getty Museum, Los Angeles
17. IMAMOVIĆ, 2002.: Enver Imamović, *Srebrenica i okolica u Rimsko doba*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 7-36.
18. IMAMOVIĆ, 1977.: Enver Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na prostoru Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, Sarajevo
19. JAKOVLJEVIĆ, 2018.: Goran Jakovljević, *Rimski Daruvar u svjetlu najnovijih arheoloških istraživanja*, Radovi Zavoda za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru, s.v. 12, Bjelovar, 321-342.
20. KELLNER, 1890.: Ivan Kellner, Ostaci rimske kuće u Laktašima, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, s.v. I, Sarajevo, 55-64.
21. KELLNER, 1895.: Ivan Kellner, Antički gragjevni ostanci u Ilidžama kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, s.v. II, 161-198.
22. KUŠEN, KUŠEN TOMLJANOVIĆ, 2015.: Eduard Kušen, Nina Kušen Tomljanović, *Aquae Iasae na razmeđu zdravstvenog i kulturnog turizma*, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, No. 26, Varaždin, 73 – 92.
23. MAMFORD 2001.: Luis Mamford, *Grad u istoriji*, BOOK MARSO, Beograd
24. MARIĆ, MARIJANAC, 1996.: Đuro Marić i Marijanac Zdravko, *Banja Laktaši-geografski-balneološko-turistička monografija*, Geografsko društvo Republike Srpske, Laktaši
25. MESIHOVIĆ 2015.: Salmedin Mesihović, *ORBIS ROMANVS, Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije*, autorsko izdanje, Sarajevo

26. MIHOLIĆ i MIRNIK, 1957.: Stanko Miholić, K. Mirnik, Termalno vrelo u Laktašima-geokemijska studija, *Glasnik društva hemičara i tehnologa NR Bosne i Hercegovine*, Zavod za industrijska istraživanja, Sarajevo, 5-8.
27. MULLER, VOGEL, 1999.: Wermer Muller, Gunther Vogel, *Atlas arhitekture 1*, pr. Milan Pelc, Golden Marketing: Institut građevinarstva Hrvatske, Zagreb
28. PAŠALIĆ, 1894.: Esad Pašalić, Period rimske vladavine do kraja III vijeka n.e., *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine (drugo prerađeno i dopunjeno izdanje)*, Veselin Masleša, Sarajevo, 191-309.
29. PAŠALIĆ 1959.: Esad Pašalić, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva. Prvi prethodni izvještaj o iskopavanjima 1955- 1958, *Glasnik Zemaljskog muzeja, N.S. Arheologija, sv. XIV*, Sarajevo, 113–136.
30. PAŠALIĆ, 1960.: Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej, Sarajevo
31. RADIMSKY, 1891.: Vaclav Radimsky, Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, *Glasnik Zemaljskog muzeja, Sv. 1.*, Sarajevo, 1-19.
32. RISSMONDO, 2015.: Tajma Rismondo, *Unutrašnja dekoracija istočnih termi Dioklecijanove palače u Rimu - arheološka istraživanja 2002. godine* (stručni rad), Konzervatorski odjel u Splitu, Split
33. SCHEJBAL, 2003.: Berislav Schejbal, *Prilog rekonstrukciji rimskih komunikacija na jaškom teritoriju*, Hrvatsko arheološko društvo, Sv. 21, Zagreb.
34. SCHEJBAL, 2003.: Berislav Schejbal, Nova razmatranja o Aquae Balissae i narodu Jaza (Pejzaž - Vode - Etimologija - Kultovi - Mitologija, pitanje atribucije i kontinuiteta), sv. 27, *Opuscula archaeologica*, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb, 393-416.
35. SMITH, 1890.: William Smith, *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray, London.
36. ŠAČIĆ-BEĆA, 2018.: Amra Šačić Beća, Koji je administrativni status rimskog naselja na Ilidži?, *Acta Illyrica*, Udruženja za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija Bathinus, br.2, Sarajevo, 149-178.

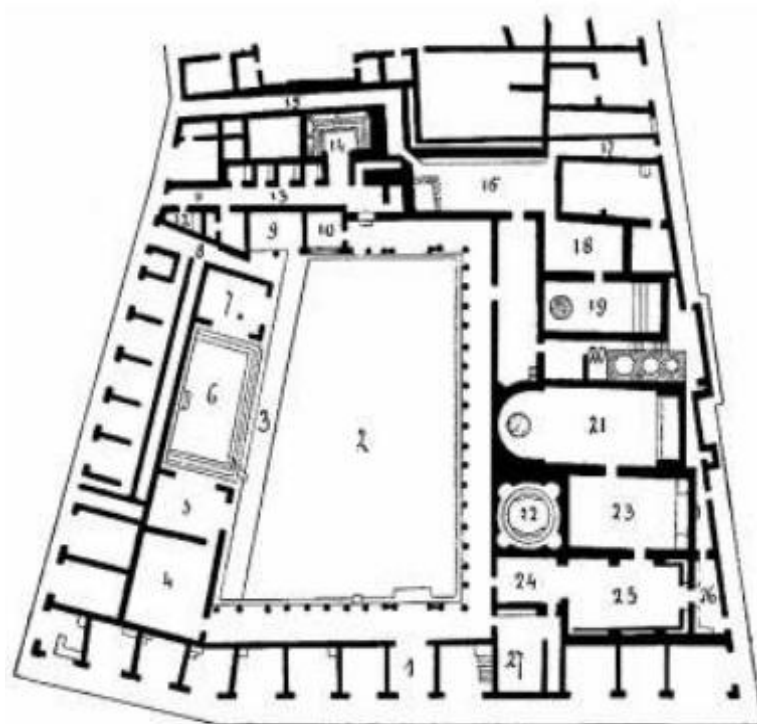
37. ŠAČIĆ-BEĆA, 2019.: Amra Šaćić Beća, Urbani razvoj i ostaci arhitekture sarajevske regije u antičkom periodu, *Arhitektura grada Sarajeva, Udruženje Mladi muslimani*, Sarajevo, 9-28.
38. TRUHELKA, 1892.: Ćiro Truhelka, Prilozi rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja IV*, Sarajevo, 340–365.
39. VELETOVAC, 2014.: Edin Veletovac, Istočnobosanska rudarska oblast, *Godišnjak*, Centar za Balkanološka ispitivanja, sv. 43, Akademija Nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 113-121.
40. VITRUVIJE, 1997.: Vitruvije, *Deset knjiga o arhitekturi*, pr. Matija Lopac, Bedenko Vladimir, Institut građevinarstva Hrvatske, Zagreb

ILUSTRACIJE

Tabla I

Slika 1. (Muller, Vogel, Shema termalnog kompleksa, 1999, 234.)

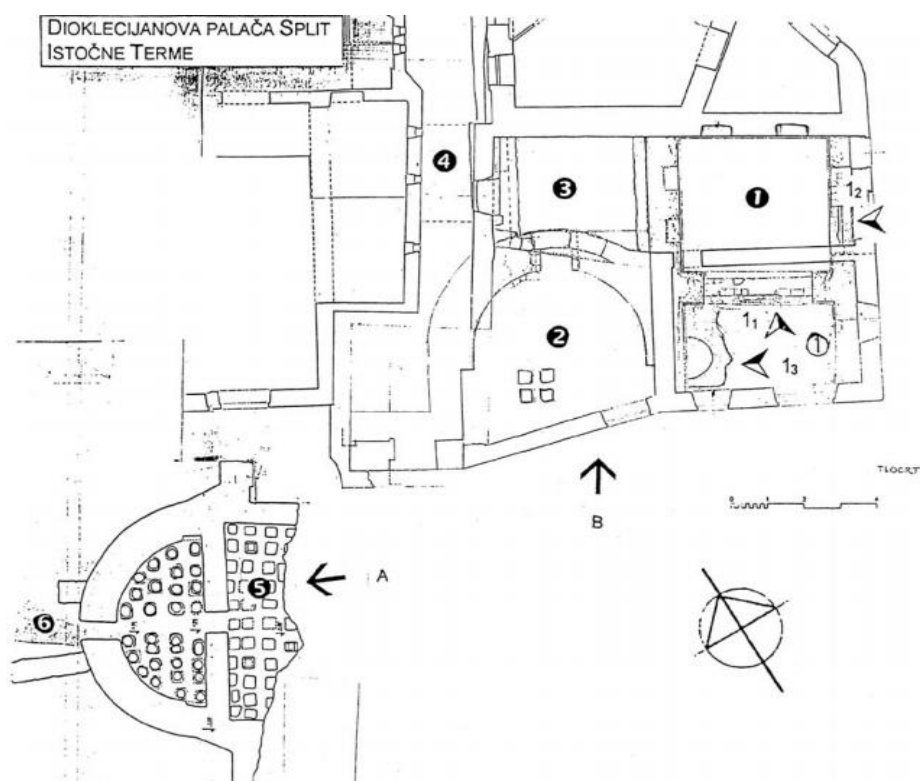

Slika 2. (Mesihović, Plan Stabijskih termi, 2015, 1227.)

Tabla II

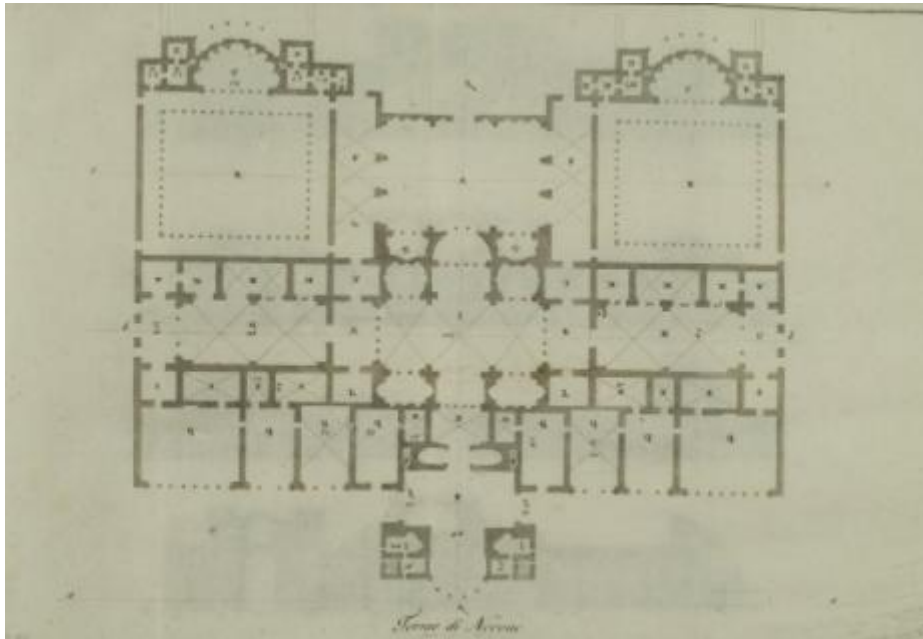

Slika 1. (Skulptura božice Minerve u stalnom postavu Zavičajnog muzeja Varaždinskih Toplica, tijekom 2011., 2015, 82.)

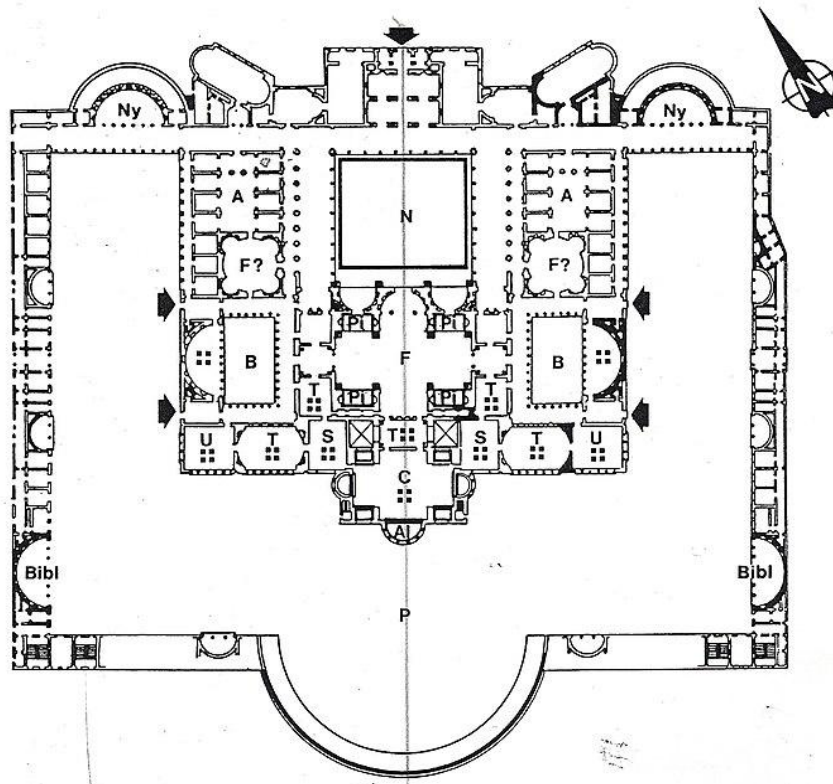

Slika 2. (Rismondo, Dioklecijanova palača Split-plan 2., 2005, 155.)

Tabla III

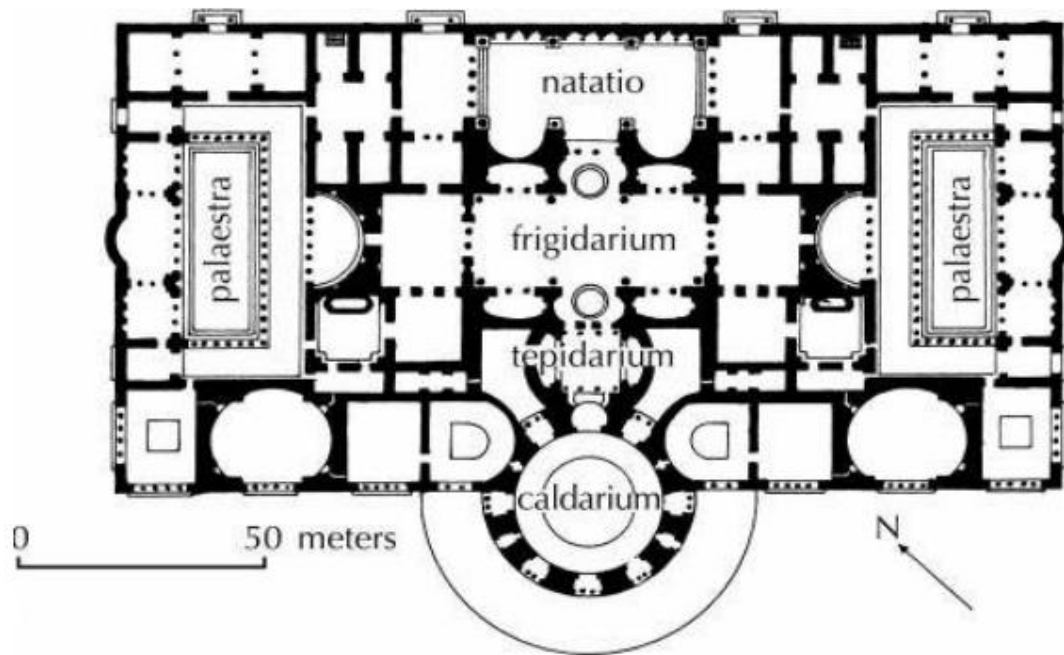
Slika 1. (Pinterest, Floor plan of the Baths of Nero, <https://www.pinterest.com/pin/295126581807795582/>, 25. 09. 2020.)

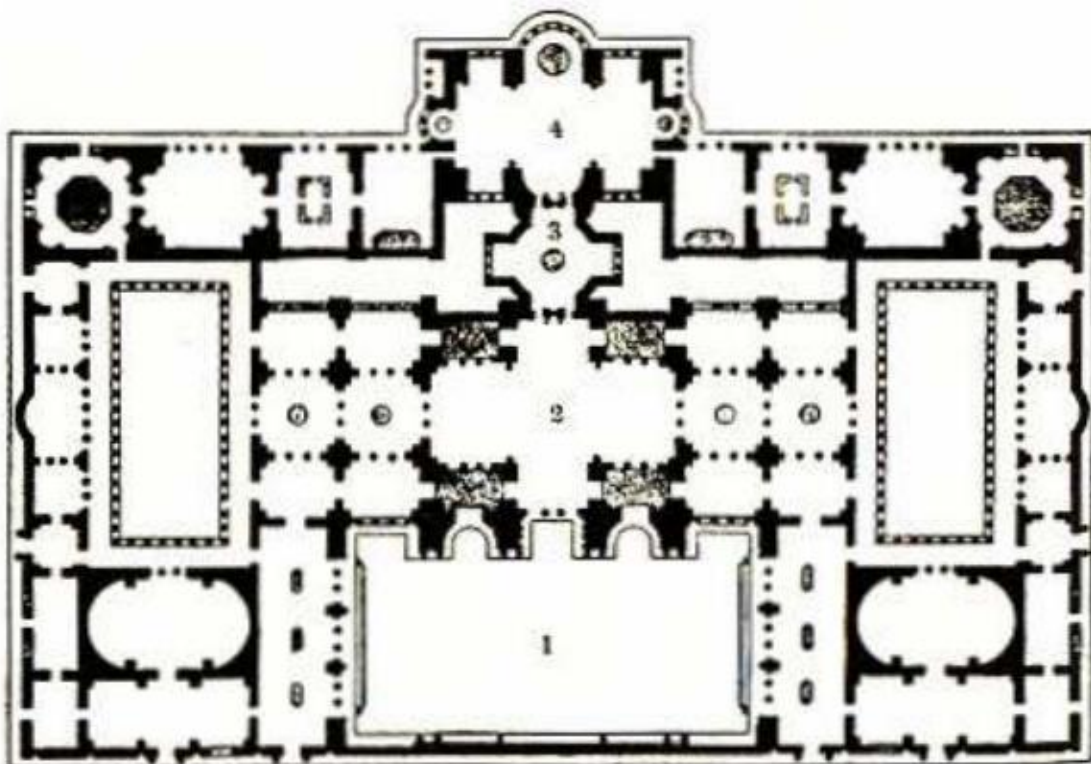
Slika 2. (Anderson, Plan of Trajan's Baths, 1895, 500.)

Tabla IV

Slika 1. (Mesihović, Plan Karakalinih kupatila, 2015, 1224.)

Slika 2. (Mesihović, Dioklecijanove banje u Rimu, 2015, 1225.)

Tabla V

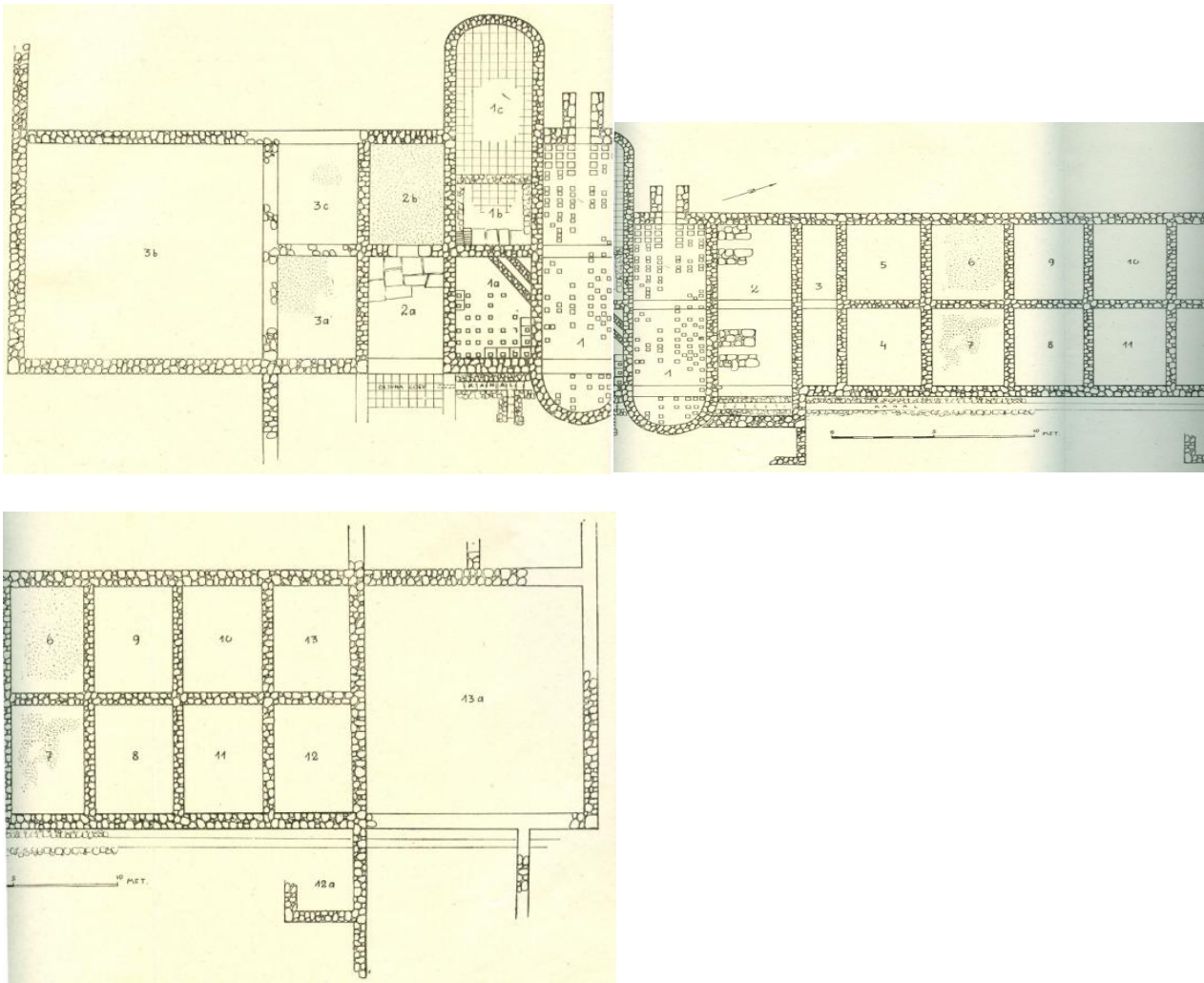

Slika 1. (Šaćić-Beća, Foto:Arhiva Zemaljskog muzeja, 2018, 160.)

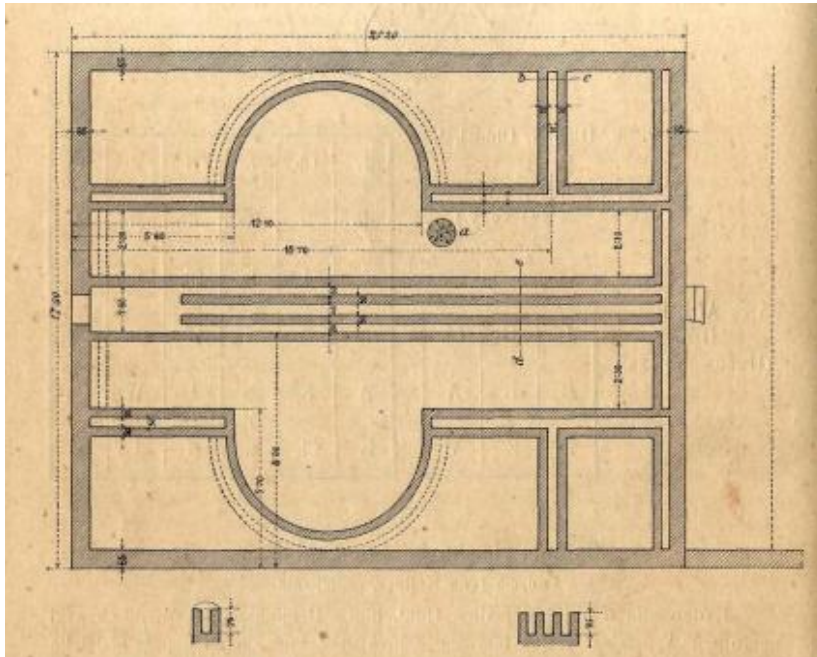
Slika 2. (Kellner, Ulomak korinitičke glavice, 1895, 173.)

Tabla VI

Slika 1. (Pašalić, Plan objekta C, 1959, 127-129)

Tabla VII

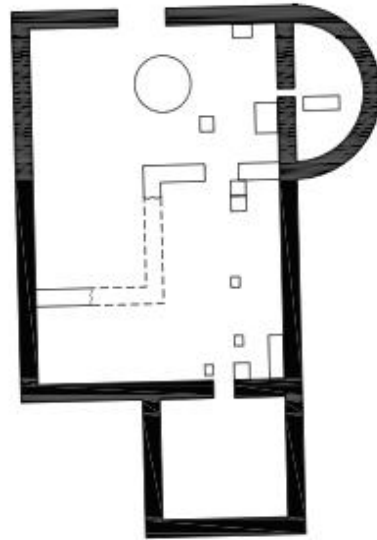

Slika 1. (Kellner, Ostaneci rimske kuće u Laktašima, 1890, 160.)

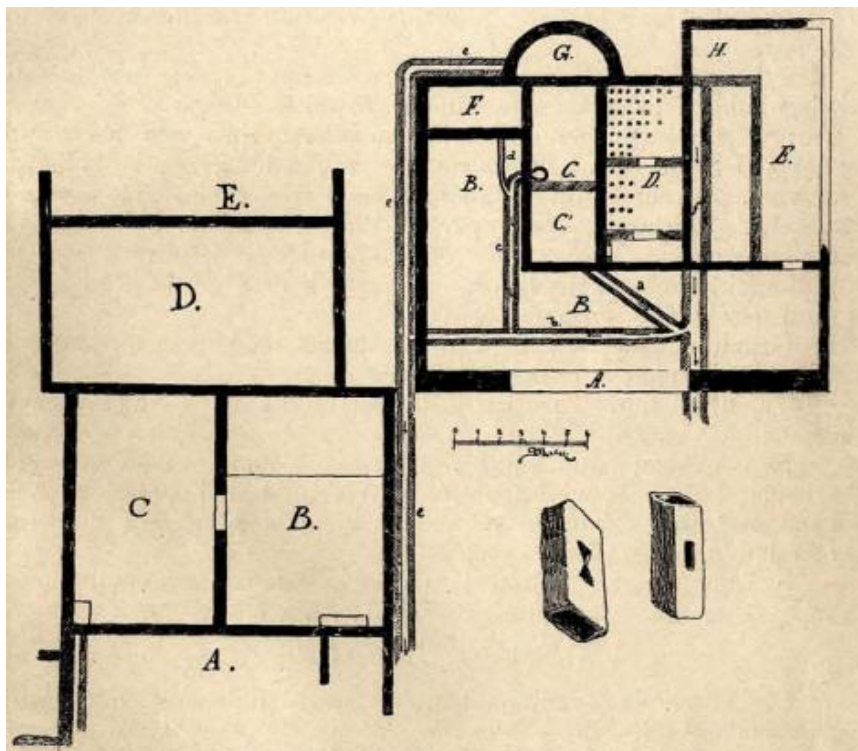

Slika 2. (Pašalić, Situacioni plan gradskog naselja u Gradini kod Srebrenice (municipium Domavia), 1984, 245.)

Tabla VIII

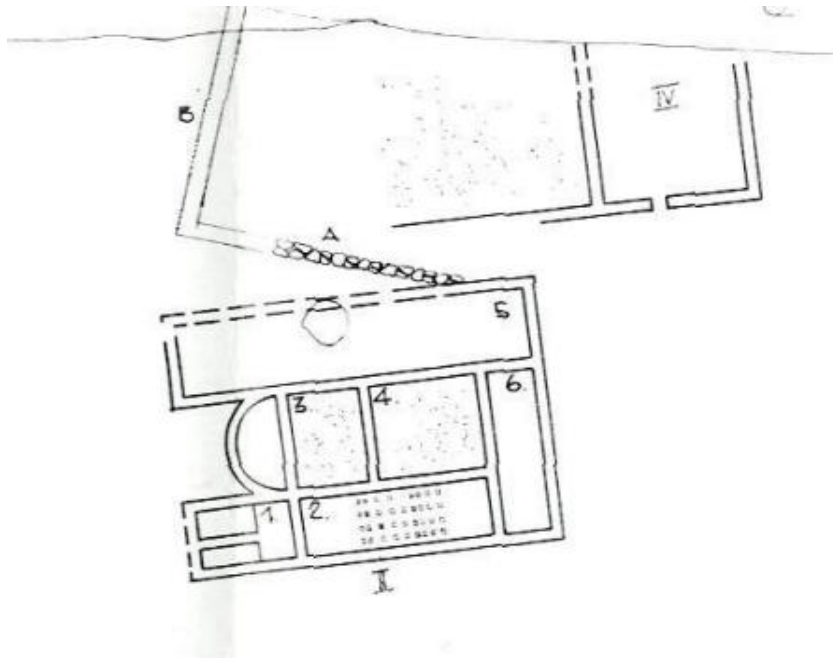

Slika 1. (Busuladžić, Lokalitet Rankovići kod Travnika, 2011, 245.)

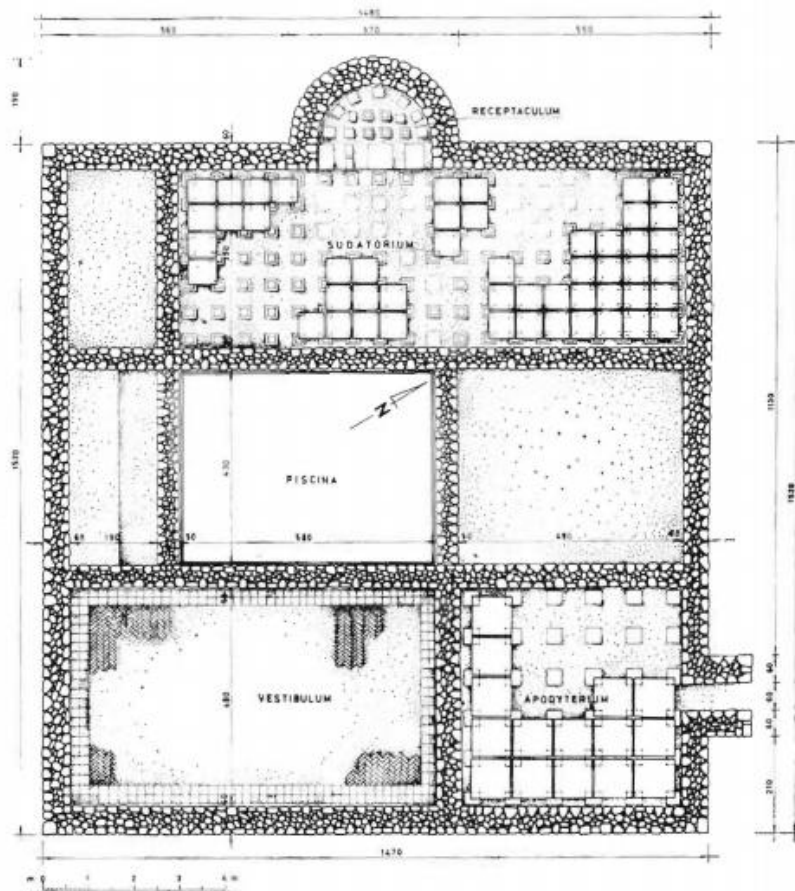

Slika 2. (Truhelka, Osnova rimske terme i pobočnih prostorija, 1892, 353.)

Tabla IX

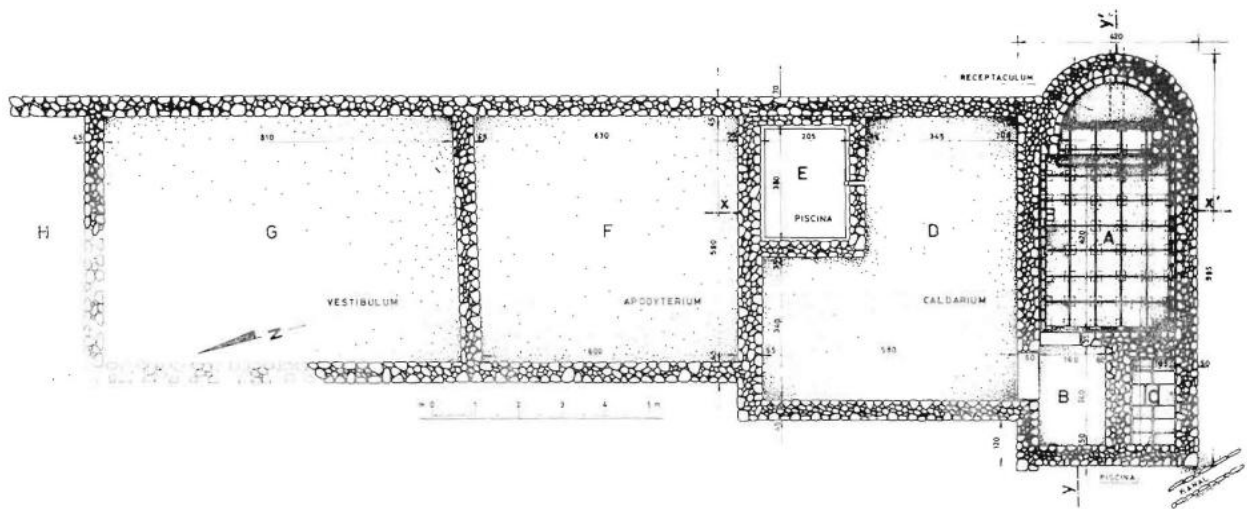

Slika 1. (Čremošnik, Crkvina u Žabljaku-opšti plan rimskog naselja (dio tlocrta), 1970, 100.)

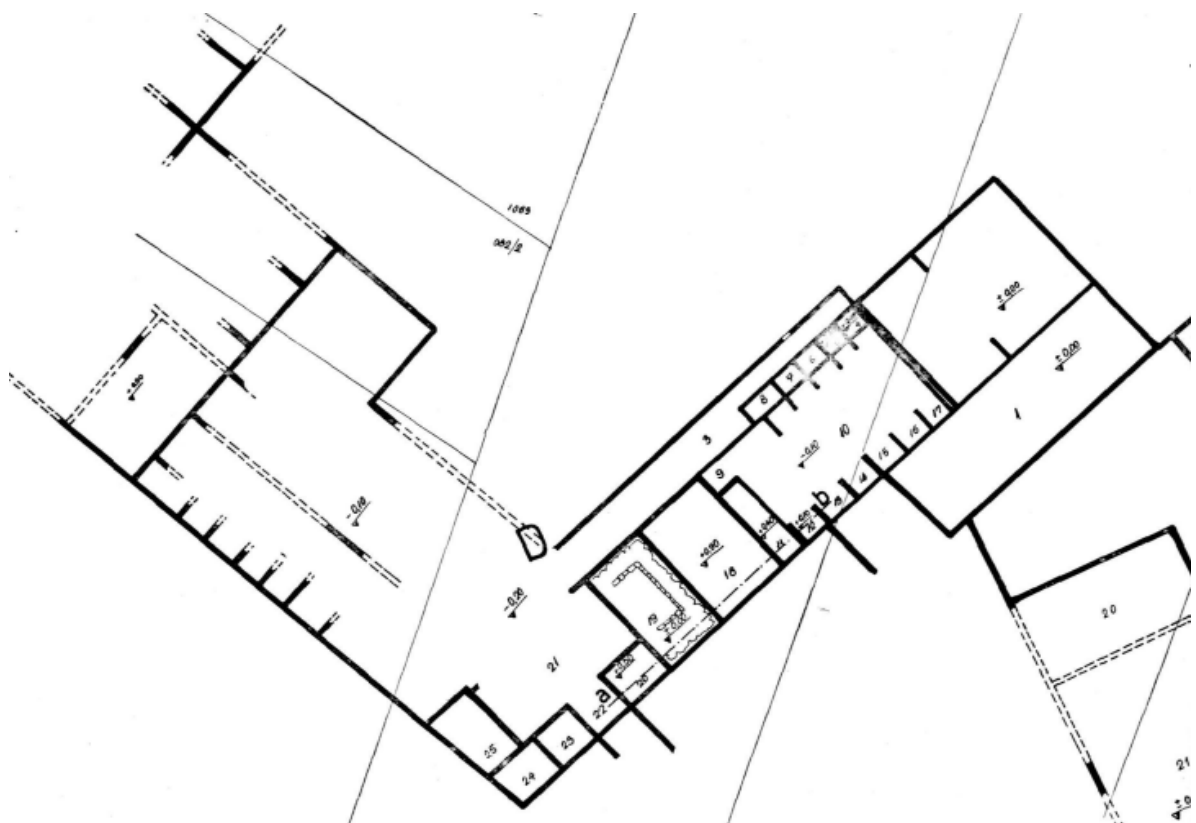

Slika 2. (Basler, Plan objekta X, 1975/76, 142.)

Tabla X

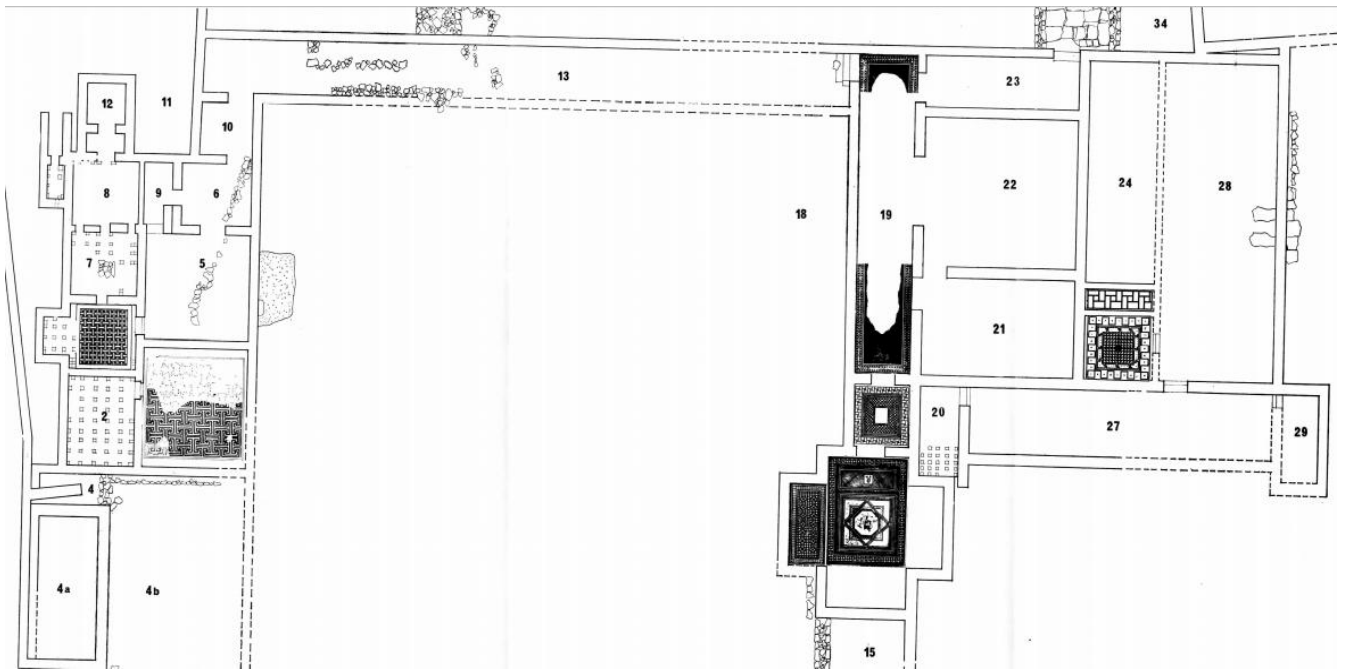

Slika 1. (Basler, Plan objekta IX, 1975/76, 136.)

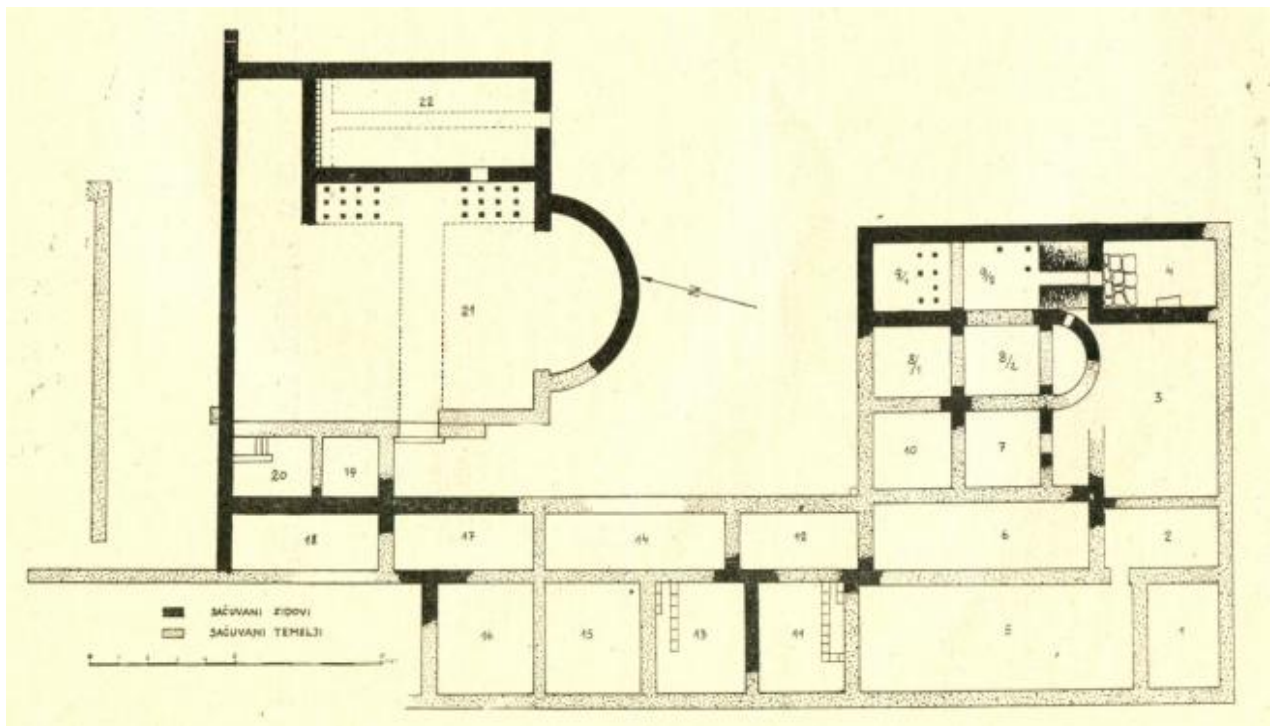

Slika 2. (Busuladžić, Lokalitet Višići kod Čapljine, 2011, 207.)

Tabla XI

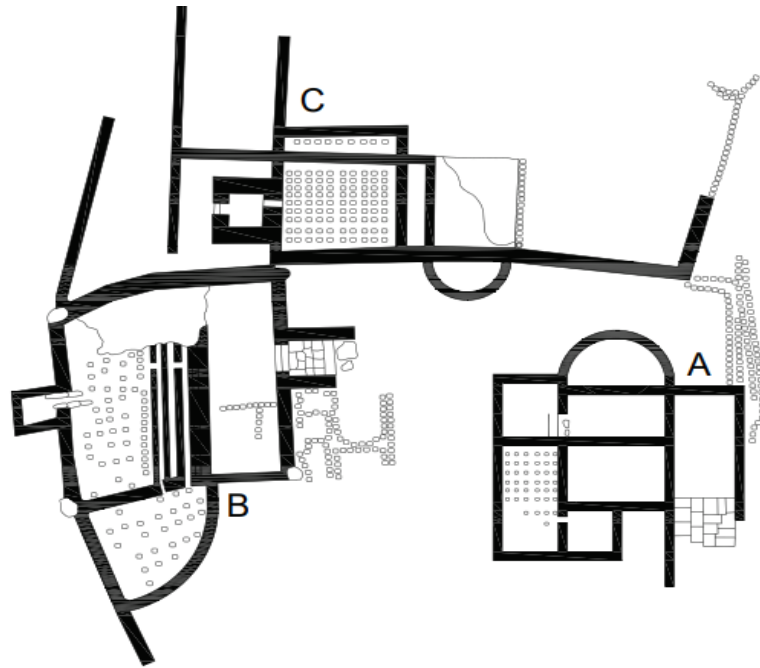
Slika 1. (Čremošnik, Vila sa mozaicima, Panik, 1974, 48-49.)

Slika 2. (Čremošnik, Iskopavanje u Ljusini 1957. godine, 1959, 138.)

Tabla XII

Slika 1. (Busuladžić, Lokalitet Tišina kod Zenice, 2011, 227.)

BIOGRAFIJA

Razija Zukanović rođena je 10. 02. 1997. godine u Rotterdamu. Srednju školu „Četvrta gimnazija Ilidža“ - društveni smjer, završila je 2015. godine. Nakon završetka srednje škole, upisuje se na Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, na katedru za historiju umjetnosti i katedru za arheologiju. Godine 2018. uspješno završava dvopredmetni studij, te nakon odbrane dodiplomskih radova na teme: „*Modernistički koncept muzeja kao bijele kocke*“ i „*Pojava apsida kao arhitektonskih rješenja na antičkim objektima u Bosni i Hercegovini*“ stiče zvanje bakalaureat historije umjetnosti i bakalaureat arheologije. Iste godine upisuje master studij historije umjetnosti i master studij arheologije. Trenutno je apsolvant.

Tokom studiranja učestvovala je u nekoliko arheoloških istraživanja, na lokalitetima: Butmir (2016. godine), Metaljica - Vilovac, Tarčin (2019. godine), te na istraživanju trase autoputa Koridor Vc, dionica Mostar Jug - Počitelj (2019. godine).